

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 9
(19640)
2023 чылдың
февраль 8
среда

Хүннүң үнери — 08:10
Ажары — 17:45
Хүн дурту — 09:32

Садар өртээ
хостуг

12+

Кидисте амыдыралдың хээлери

/ ТывКУ-нуң 3-кү курузунуң студентилери.

Материалды 9-ку арындан номчуур.

Ада ТЮЛЮШТУҢ тырттырган чуруу.

Чеди институттуң бирээзи

Эртем кайы-даа үеде ниитилелдин шимчээшкининге болгаш бурун-гаар хөгжүлдизинге чугула черни ээлеп чораан. «Эртем чокта, эртен база дүн» деп үлегер домак анаа тыптып келбээн...

/ 5-ки арында

Кол-ла чүве – пациентилерге ынак болуру

Карак чивеш аразында кижилер каныг-даа айыыл-халапка таваржы берип болур. Ындыг таварылгаларда хүн бүрүде санитарлыг авиация ажил-дакчылары берге байдалда кижилерни камгалап турар...

/ 8-ки арында

2023 чылда Тываның 3,8 муң чурттакчызы
күрүне деткимчезин ап болур.

Тываның чоокку 3 чылда сайзыралы

Эрткен неделяда Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң төлевилелдериниң чугула айтырыгларын Россияның Чазак төлээлери-биле Тываның удуртукчузу Владислав Ховалыг ажил-агыйжы ужуражылгалар үезинде чугаалашкан. Ол ажил-агыйжы сургакчылаашкын үезинде РФ-тиң Чазаның Даргазының оралакчылары Виктория Абрамченко болгаш Александр Новак, Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгу, иштики херектер сайыды, полицияның генералы Владимир Колокольцев, тудуг сайыды Ирек Файзуллин, саң-хөө сайыдының оралакчызы Алексей Моисеев, ДОМ.РФ-тиң чиңгине директору Виталий Мутко, ЛДПР партиязындан Күрүне Думазының депутады Алексей Диденко болгаш өскелер-биле ужурашкан.

ЭЛЕКТРИ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

Электри хандырылгазының чугула айтырыгларын баш удур шиитпирлевээн болзувусса, айтырыгларның хөй кезиин шиитпирлеп алыры берге турган боор деп, республиканың Баштыңы медеглээн. Россияның Чазак Даргазының оралакчызы Александр Новак-биле Тываның хөгжүлдезиниң төлевилелдериниң электри хандырылгазының каттышкан планының боттандырылганының дугайында ажил-агыйжы чугааны Владислав Ховалыг кылган. Чүгле үлетпүр ажил-агыйжы-биле кызыгаарланмай, янзы-бүрү адырларны өрү тыртып сайзырадыр 2025 чылга чедир стратегтиг документини федералдыг Чазак Даргазының оралакчызы Александр Новак бадылаан. Ол дээрже чоокку каш чылдарда чүгле Кызыл хоорайга безин, немелде 40 мВт чырыкты алыры болур. Ооң-биле кады чаа социал объектилерниң болгаш микрорайоннарының ниити чуртталга бажыңнарының тудугларын чырык-биле хандыраы болур.

/ В. Ховалыг А.Новак-биле ужуражылга үезинде.

Республиканың электри энергиязының 270 мВт немелде хереглелин хандыра чаа биче станцияларлыг 110 – 120 кВт күчүлүг чаа электри шугумун тудары көрдүнгөн. Ак-Сугнуң, Кызыл-Таштыгның база Кара-Белдирниң даг-болбаазырадылга комбинаттарына, Тожу кожуунга, Кызыл хоорай чоогунуң девискээрлеринге идегелдиг чырык хандырылганын тургузар.

Төлевилелди боттандыраы республиканың электри энергиязынга хереглелди хандыра, чоннуң амыдыралының шынарын экижидип, 10 муң хире чаа ажилчын олуттарны тургузар арга ажиттынар. Оон аңгыда, 18,5 муң өг-бүлелерге 1 млн дөрбелчин метр чуртталга тудуун тудар арга тыптып кээр. Ол ышкаш республиканың каттышкан бюджетинче 5,2 хире млрд рубльдиң немелде үндүрүглер кирилдезин хандыра.

ТУДУГ АДЫРЫ

Эрткен чылда республика РФ-тиң тудуг сайыды Ирек Файзуллинниң даалгазын долузу-биле күүсеткен. Чаа чыл бүдүүзүндө Кызылда Олег Саган-оол аттыг кудумчуда 90 квартиралыг беш каът бажыңны ажыглалче кирип, чурттаары айыылдыг бажыңнардан көшкен хамаатыларга дүлгүрлерни тывыскан.

Эргижиразан бажыңнары

бузуп, 2210 өг-бүлениң чуртталга байдалын экижиткен. Тыва Республиканың девискээринге 2022 чылдың 11 ай дургузунда 138,7 муң дөрбелчин метр чуртталга бажыңын ажыглалче кирип, планны 124,9 хуу күүсеткен. 2013 чылдан бээр шөйлүп келген программа чадазының доозулганы ол.

Оон ыңай Шагаан-Арыг хоорайга «Чурттаар чер болгаш хоорай хүрээлели» национал төлевилелдиң «Арыг суг» федералдыг төлевилел-биле кудукту ажыглалче кирип боттандырган. Хүнде 7500 куб метр суг чыыр күчүлүг объект бо хоорайның 8 муң ажыг чурттакчызын шынарлыг ижер суг-биле хандырып турар. 2024 чылга чедир Тывага суг хандырылганының 5 объектин ол-ла федералдыг төлевилел-биле тудуп, төпчүткен суг хандыра системадан шынарлыг ижер сугну алыр республика чурттакчыларның санын 47,6 хуу көвүдедири планнаттыган.

Ол ышкаш Тываның Чазак Кызыл хоорайга болгаш ооң чоогунда девискээрлеринге чаа тудугларның хөй адырлыг планын ажылдап кылган. Ооң-биле кады инженер болгаш чуртталга-коммунал четкилерин септээрин чугулап турар.

Специалистерниң бөгүнгү көрүжү-биле алырга, Кызылда болгаш Шагаан-Арыгга инженер четкилериниң 80 хире хуузу эргижиразан. 2023 чылдың

январьда Россияның регион хөгжүлдезиниң федералдыг комиссия хуралына, «ТР-ниң коммунал инфраструктура системазын чаартыры» программаны камгалап алган. Кызыл хоорайда чылыг хандырылганының үш объектин база суг хандырылганының бир объектин, Шагаан-Арыгга суг дамчыдылганының бир объектин бүрүнү-биле чаартырынга 616 млн рубльди тускайлаан.

Кызыл хоорайда чылыг трассады чаарткан, ам аңаа хуу бажыңнары кожуп болур. «Экология» национал төлевилелдиң «Арыг агаар» федералдыг төлевилелинге Тываның найысылалы эрткен чылын киришкеш, агаарның хирленишкенин эвээжедир арганы алган. 2024 чылдың октябрьда чуртталга-коммунал четкилер объектилериниң эде чаартылгазы доостур.

ЫЖЫК БОЛГАШ ӨКПЕ ААРЫГЛАРЫНЫҢ ТӨПТЕРИ

Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгу төрөэн чери Тываның ажил-херээниң дугайында кезээде сагыш човап чоруур. Ол Тываның амыдыралы, шиитпирлээр айтырыглары болгаш чедишкениниң дугайында үргүлчү дыңнап турар. Республикада улуг төлевилелдерниң болгаш тудугларның хөй кезии ооң ачызында туттунганы билдингир.

Президентиниң даалгала-

ры – Тывага ыжык аарыгларын эмнээр төптүң болгаш өкпе аарыгларының диспансериниң тудугларының смета документациязын федералдыг программаларже кирген.

Сергей Күжүгетовичиниң бодунуң хууда болгаш ооң ачазы К.С. Шойгу аттыг культура фондузунуң деткимчези-биле Кызылда бо хүннерде тудуу дооступ турар Туптен Шедруб Линг хүрээниң ажил-чорудулгазын база бирден бирээ чокка чугаалашканнар.

ТЫВАГА ЧИИГЕЛДЕЛИГ ИПОТЕКА ДОМ.РФ

Чазак Даргазы Россияның саң-хөө сайыдының оралакчызы Алексей Моисеев-биле республикага чиигелделиг ипотека программазын боттандыраының механизмин дугурушкан.

Ук төлевилелди боттандыра сорулга-биле Тываның Чазак элээн каш айлар дургузунда күженип ажылдап турар. Республикага чуртталга бажыңнарының тудуун сайзырадырының база бир чугула аргаларын Алексей Владимирович-биле ужуражылга үезинде регион Баштыңы өөренип көргөн.

ХООЙЛУ ТӨЛЕВИЛЕЛИ

ЛДПР партиязындан Күрүне Думазының депутады А.Н. Диденко биле регионнуң удуртукчузу Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын болгаш тускай шериг хөдөлишкенин киржикчилеринге болгаш оларның өг-бүлелеринге деткимче хемчеглерин чугаалашканнар.

Күрүне Думазының баштайгы номчулганына хүлээп алдыганы муниципалдыг хойлу төлевилелиниң дугайында айтырыгларны көдүргеннер. Алексей Николаевич регионнары политика болгаш тус чер бот-башкарылганының комитетин удуртуп турар. Чедери берге чамдык регионнарының онзагай байдалын көрбүшаан, үчүтка алыры чугула дээрзин ол демдеглээн.

/ Алиса ДОНГАК
бетлектэн.

Мал чемин ажил-агыйларга үлээн

Кыштаглаашкын үезинде мал бажының чидириин бол-дурбазы-биле, республика фондузундан мал чемин хереглелдиг ажил-агыйларга үлөп, деткимчени көргүзөр даалганы Көдээ ажил-агый яамызынга Владислав Ховалыг берген.

Неделя санында чер-черлерде байдалды анализтеп, херек апарза, муниципалитеттер

аразынга мал чемин чедиштир хуваарын организаастаар деп негелдени салган.

Республикада агаар-бойдус таарымча чок болуп турза-даа, кыштаглаашкан ажырбас эртип турарын, регионнуң Көдээ ажил-агый яамызы дыңнаткан. Үргүлчүлелдиг хар чаап, хадыза-даа, малдың деңгели шыырак дээрзин специалистер демдеглээн.

Көдээ ажил-агый ведомствозунуң дыңнадып

турары-биле алырга, эрткен неделяда Таңды кожуунуң курлавыр фондузундан 9 тонна сизенни Сүт-Хөлдүн, 31,5 тоннаны Чөөн-Хемчиктин малчыннарына чоруткан. Каа-Хемниң курлавыр фондузундан 33 тоннаны Бай-Тайганың, 31,5 тоннаны Барыын-Хемчиктин малчыннары алган. Эрэин кожуун – 17,5 тонна, Тес-Хем кожуун база ол-ла хире мал чемин Өвүр кожуунуң муниципалдыг курлавыр фондузун-

дан алган. Өвүр база Бии-Хем кожууннардан 16,2 тонна сизенни Мөңгүн-Тайга кожуунда чедире берген. Ол мал чемнерин ажил-агыйлар аразынга хувааган.

Көдээ ажил-агый яамызы ооң-биле чергелештир муниципалдыг тургузулганың көдээ ажил-агый эргелелдериниң тургускан даңзызы езугаар, харык-шинээ кошкак, хереглелдиг улуска дузаны көргүзери-биле, Красноярск крайның Курагино районундан мал чемин садып эккээр ажилды

организаастаан.

Тывада өнчүнүң шупту ажил-агыйларында бо чылын 3292 кыштада мал кыштап турар. Ажил-агыйларда 372,3 муң баш мал бүрүткеттинген. Шээр малдың баш саны – 1 млн 280,3 муң, улуг бода малдың – 191,8 муң, чылгы малдың – 95,6 муң баш. 10,9 муң баш хаван, 2,3 муң – сыын болгаш иви, 252 баш төвө кышты эртип турар.

/ Тываның Чазаның
парлалга албаны.

Видеодыңнадыг чогуур кичээнгейде

Февраль 4-түн хүнүндө тускай шериг хөделиишкининче Тывадан долу эвес мөөңнээшкин-биле кыйгырткан чаңгыс чер чурттугларывыстан республиканың Чазак Даргазы Владислав Ховалыгга видеодыңнадыг келген.

Ук дыңнадыгга хамаарышкан айтырыгга ол-ла дораан шыңгы кичээнгейни салып, делгерей бижикти Россияның Камгалал яамызынче дарый чоруткан. Ол ышкаш Владислав Ховалыг ук айтырыгны тодарадып шийтпирлээри-биле Донецк Улус Республикасының удуртукчузун Виталий Хоценко-биле телефон дамчыштыр харылзашкаш, видеодыңнадыгга айыттыг улусчу милицияның хөделиишкиннериниң хоойлу-га дүгжүп турарын хынаарын дилээн. Оон аңгыда, ДУР-же

Тываның Чазак төлээлерин тургустунуп келген айтырыгны шийтпирлээри-биле аъткар-ган.

Долу эвес мөөңнээшкин ёзугаар бүгү чурттан оолдар, адалар, өгнүң эр ээлери тускай шериг мөөңнээшкининиң даалгаларын күүседире-биле чоруткан. Шак бо чүүл мөөңнээшкин-биле кыйгырткан оолдарның байдалын каржызы-биле хажыдып турар деп, регионнун удуртукчузу дамчыткан.

ТУСКАЙ ДААЛГАЛАР

Республика Даргазы Шериг албанныгларга болгаш оларның өг-бүлелеринге ачы-дуза чедирер Чаңгыс аай штабты удуртуп-баштап турар иштиги политика талазы-биле оралакчы А.А. Чюдюкка, Тускай шериг хөделиишкинниң тускай төлээлекчизи Т.Б. Кууларга шериг комиссариады-биле кады кыйгырткан

мөөңнеттиргеннерниң санын болгаш ат-сывын, оларның быжыглаттыг шериг кезээн дарый тодарадырын дааскан. Ук айтырыгның чурумчударын чедип алыры-биле, ажилды чорудар дээрзин Владислав Ховалыг дааскан. Оон ыңай балыгланган шериг албанныгларның санын, оларга эмчи дузаны кайда чедире турарын тодарадыры-биле ажилды чорудуп турар.

ОПЕРАТИВТИГ ШТАБ

Тыва Республиканың удуртукчузу РФ-тиң камгалал сайыдының оралакчызы генерал-полковник Виктор Петрович Горемыкин-биле доктаамал харылзашып турар. Виктор Петрович амгы үеде тускай шериг хөделиишкининиң шуут чоогунда чоруп турар. Тываның шериг албанныгларындан база оларның чоок кижилеринден кээп турар чидиг айтырыгларның дугайында Владислав Ховалыг аңаа дыңнаткан. Генерал-полковник ону сайгарып, шийтпирлээрин аазаан. Оон аңгыда, ДУР-нун Чазаның Даргазы В.П. Хоценко-биле телефонга база катап харылзашкан түңнелинде, ук айтырыгга хамаарышкан чамдык байдалдар ылавылаттыг. Шак бо болушкунга хамаарыштыр ажилды ДУР-нун армейжи корпусун командьылаы чорудуп турар дээрзин база дыңнаткан. Ынчалза-даа чогуур түңнелдер үндүрери ам-даа билдинмес болуп турар.

Шупту улус-биле харылзааны тудуп, бүгү шимчээшкиннерни чурумчудуп алган дээрзин республика Даргазы Владислав Ховалыг медеглеп турар.

Бүгү шериг албанныгларны боттарының быжыглаттыг девискээринде туруштарында турар деп бүзүрелдиг медээ билдинген. Бо байдалды Тываның Чазак Даргазының даалгазы-биле ДУР-же аъттаныпкан төлээлер кыска хуусаа дургузунда ылавылап тодарадыр дээрзин Владислав Ховалыг дыңнаткан. Виталий Павлович Хоценко ДУР-нун Чазандан ук айтырыг дээш харысалгалыг төлээни база тодараткан.

Оон ыңай Владислав Ховалыг февраль 6-ның хүнүндө оперативтиг штабтың хуралын эрттиргеш, мөөңнээшкин-биле кыйгырткан оолдарның шериг кезээнге тодаргай быжыглаттыг турарының талазы-биле айтырыгны база оларның документилерин чогууру-биле долдурган турарын сайгарып, шийтпирлээрин дааскан. Тываның шериг комиссарының оралакчызының дыңнатканы-биле шупту мобилизастаттыг шериглер "Алушта" деп ниити армейжи системада бүрүткеттинген база чогуур акша хандырылганын ап турар.

Айтырыг Тываның Чазаның шыңгы кичээнгейи-биле чогуур хыналдада турар. Ажыл ам-даа уламчылаар.

Халас өөредилге – боттуг деткимче

«Иновациялыг бизнес-навигатор – 2023» деп төлевилел бизнес хөгжүдеринге деткимче болур.

Сайгарлыкчыларның тургускан төлевилелдерин бизнестин эртем-мергежилинин талазы-биле сайгарып көргеш, арга-дуржулгазын үлөжип, боттуг сүмени бээр.

Бо ажилды 2017 чылдан тура «Регионнар хөгжүдөр төп болгаш Россияның үлөтпүржүлериниң болгаш сайгарлыкчыларының эвилели» деп акционерлиг ниитилел, «Бизнес-школа» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилел кылып чорудуп турар.

Бизнес-төлевилелдерни 2023 чылдың февраль 16-га чедир хүлээр. Онлайн өөредилге соонда, «Улуг өскерлиишкиннерлиг байдалда бизнесте таарымчалыг чорудары» деп программа талазы-биле билин бедиткениниң дугайында Бизнес-школаның сертификадын бээр.

Шилиндек бизнес төлевилелдерни улаштыр хөгжүдеринге деткимче акша-хөреңгени бээр. Сайгарлыкчы чорукту эгелеп алырынга (старт) 300 муң рубль тускай шаңналды тыпсыр.

Бо программага кандыг-даа сайгарлыкчылар киржип болур дээрзин Тываның Экономика яамызы дыңнадып турар.

Хоорай ыттарын халас акталаар

Кызыл хоорайның Ветеринария эргелели ыттарын халас акталаар талазы-биле акция чарлаан.

«Кудумчуда, ылаңгыя хуу бажыңнар чанында ыттарның хөй кезии ээлиг ыттар дээрзин специалистер чугаалаан. Черлик ыттар-биле холбашкан берге айтырыгны шийтпирлээр дээш, хоорай чагыргазы бо программаны эгелеп турар. Азырал дириг амытаннарны чийгелделиг акталаар программа бар, а шуут халас акталаар черлер хоорайда чок. Улус бо акцияны ажыглап, ыттарын акталадыр боор дээрзинге идегеп турар бис» – деп, Кызылдың чагыргазы медеглээн.

«Күзелдиг кижилер бүрүзү бодунуң ыдын эккелгеш, акталадып ап болур. Акталаан соонда, ыт бүрүзүнге хамаарыштыр медээлерни Чаңгыс аай даңзыже кири бижии-биле, оларга чип салыр бис» – деп, ук эргелелдин даргазының оралакчызы Айлаң Ооржак тайылбырлаан.

Кызыл хоорайның Ветеринария эргелелиниң адреси Оюн Күрседи кудумчузу, бажың 6. Харылзажыр телефону: 2-95-11.

Кызыл хоорайның чагыргазы дириг амытаннар дажыглап сөөртүр тускай транспорт садып алган.

/ Р. ДЕМЧИК.

Тывада «кракен»

ТР-ниң кол санитар эмчизи Людмила Салчак республикада коронавирус халдавыры-биле аараан кижиниң ханын шинчээн соонда «микрон» коронавирус халдавырының «кракен» хевири илерээнин дыңнаткан.

Регионну быжыглаан Иркутскунун чумага удур институтунга биологтук материалды хынаанын Росхереглелхайгааралының регионда эргелелиниң удуртукчузу дыңнаткан. Шинчилелдин түңнели январь төнчүзүндө келген. Республикандан дашкаар чораан херээжен кижилер аараанын эпидемиологтук истелге илереткен. Аарыг кижиниң чоок харылзаалыг кижилери – өг-бүлезиниң, ажилдап турар коллективиниң кижигүннеринде аарыг кижилер илереттинмээн. Аарыг кандыг-даа бергедээшкин чокка, чийк эрткен. Үезинде тарылга албаанындан, иштиг кижилер аараан болган. Аарыг кижилер долу амбулаторлуг эмнээшкин алган, январь 25-те эмнелген үндүр бижиткен.

Чурттакчы чоннун кракен-

биле аарып турары Тывада бир дугаар таварылга, а Россияда ийи дугаар таварылга болуп турар. Амгы бо үени алгаш көөргө, коронавирус халдавырындан аарып чорук январь 26-дан хүн бүрүдө көвүдөп турарын кол санитар эмчи медеглээн. Оон мурнунда неделяда 56 таварылга медеглеттинген болза, эрткен неделяда 89 четкен. Колдуунда 30-ден 49 хар назылыг болгаш 7 – 14 харлыг уруглар аарып турар. Бичии уруглардан аарып турарларның үлүү – 30,7 хуу.

Эрткен неделяда ОРВИ-ден аараан 1035 таварылганы бүрүткээн, оон мурнунда үеге

бодаарга, 39,5 хуу хөй.

Эмнелге, социал албан черлерде, хөй кижилер чыылган черлерде хууда камгалал чүүлдерин (камгалал маскалар) албан ажыглаар дугайында ТР-ниң Баштыңының чарлыгы республика девискээринде ам-даа күштүг дээрзин кол санитар эмчи сагындырган. Айыттыг

организацияларның талазындан ол негелделерни сагып турарының хыналдазын күштелдирер. Организацияларга, ылаңгыя өөредилге албан черлеринге, эртенги «шүүрнү» чорудуп, арыглаашкын ажылын күштелдирер негелде хевээр.

Уруглар хаара туткан коллективтер: школаларда, уруглар садтарында база өске-даа социал албан черлеринде профилактика хемчеглерин сагып турарынга онза хыналданы чорудар.

Коронавирус инфекциязын чыпшырган таварылгалар көвүдээни-биле, катап тарыдар үезин эрттирбейн тарыдып алырын чурттакчы чонга Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг сагындырган. Күш-ажылчы коллективтерниң удуртукчулары ол айтырыгны чогуур хыналдага алырын губернатор дааскан.

/ Алиса ДОНГАК
белеткээн.

| РОССИЯНЫҢ ЭРТЕМ ХҮНҮ |

Эъди эъткир, дүгү дүккүр...

“Россияның көдээ ажил-агый академиязының Сибирь салбырының алдарлыг хоочун эртемдени” хүндүлүг аттың эдилекчизи Соңгукчу Сазыг-оолович Моңгуш – Тываның хой ажил-агыйын хөгжүдеринге улуг үлүг-хуузун кириш-тирген хоочуннарның бирээзи, көдээ ажил-агый эртемнериниң кандидады, Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажил-дакчызы. Ооң күш-ажылчы оруу, эртемден болгаш башкы ажылы Тываның көдээ ажил-агыйын хөгжүдеринче, ханы эртем-билиглиг специалистерни белеткээринче угланган.

1968 чылда Улан-Удэниң көдээ ажил-агый институтун дооскаш, республиканың көдээ ажил-агыйларына ажалдааш, зоотехник-тен эртемденниң болгаш удуртукчунуң билдиги улуг оруун эрткен. Тываның күрүнениң көдээ ажил-агыйының арга-дуржулга станциязының удуртукчузунга, Красноярскының күрүнениң аграр институтунуң Тыва салбырының директорунга, Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга дээш, өске-даа албандужаалдарга ажалдап чораан. Кандыг-даа ажалдарга ажалдап чорда, Соңгукчу Сазыг-ооловичниң ажил-херектеринде, амыдырал-чуртталгазында кол чүүл – эртем.

Көдээ ажил-агый эртемнериниң кандидады Соңгукчу Моңгуштуң методиктиг удуртулгазы-биле “Тыва Республиканың мал ажылының зоналыг системазын”, “Тыва Республиканың хой болгаш өшкү ажил-агыйына селекция-уксаажы-

дылга ажылының 2030 чылга чедир перспективтиг планын” ажалдап кылган. Соңгукчу Моңгуш ажыктыг болгаш бадыткалдыг арга-сүмелерни саналдаар, бодунуң туружун камгалап шыдаар эртемден. Тываның агроулетпүр комплекзиниң моон соңгаар хөгжүлдезиниң кол угланышкынарны тодардыр сорулга-биле Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг 2022 чылдың январь айда көдээ ажил-агыйның хоочуннары-биле арга-сүмелерни солушкан.

Республиканың көдээ ажил-агыйының хөгжүлдезинге хамааржыр улуг хемчээлдиг организастыг болгаш ажил-агыйжы шиитпирлер үндезинниг эртем-шинчилел ажилдарына даянган болур ужурлуг деп бодаалы Тываның көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институтунуң эртем ажил-дакчызы, көдээ ажил-агый эртемнериниң кандидады Соңгукчу Моңгуш илереткен. Институттун ажил-чорудулгазына хамаарыштыр чамдык эштерниң талазында шүгүмчүлелдер дыңналган-

даа болза, ужуражылганың киржикчилери хоочуннарның хей кезии Соңгукчу Сазыг-ооловичниң бодалын деткип, көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институту-биле харылзааны сырый тударын ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының удуртулгазына саналдааннар.

ТЫВА ХОЙ

Тыва хойну бистиң чонувус бурун шагдан бээр азырап өстүрүп келген. Тус черниң кадыг-берге агаар-бойдузунга шилиттинген хой изиг-соокка-даа шыдамык, аң-мең ышкаш хостуг оъттаар, кышкы үеде хар чигеш, сускаанын хандырып алыр. Кышты бергедежи ашса-даа, час дүжүп, агаар-бойдус чылып, оът-сиген үнүп кээрге, тыва хой дүрген семирер шынарлыг. Муң-муң чылдар дургузунда бодунуң эң кол ыңдыг генетиктиг шынарларын тыва хой чидирбээн.

Тыва хойнуң генетиктиг шынарларын камгалап арттырбышаан, ооң уксаазын экижидеринге, продуктулуун бедидеринге эртем-билиин, арга-дуржулгазын, ажил-агыйжы чоруун көдээ ажил-агый эртемнериниң кандидады Соңгукчу Моңгуш кириштирген. Бөдүүн дүктүг, семис калбак кудуртуктук тыва хойнуң биологтук шынарларын, ооң продуктулуун Соңгукчу Сазыг-оолович хандыр шинчилээн. Тыва хойнуң генетиктиг шынарларын колдады камгалап арттырып, сараджин уксааның хою-биле хайнакташтырар эртем-шинчилел ажилдарын чорудуп, тыва-сараджин уксаалыг хойнуң шынарын улам экижидеринге улуг үлүүн кириген. Амгы үеде Тываның хойларының 60 ажыг хуузу тыва-сараджин уксааның хойлары.

Хой бүрүзүнүң мага-

бодунуң улуг-шыыраа, эъткири болгаш дүккүрүнд хей продукция алыры хамааржыр. Ынчангаш тыва-сараджин уксааның хойларының ол шынарларын экижидери негеттинип келген. Тус черниң үндезин тыва хоюнуң эң эки шынарлары бар тыва-сараджин уксааның хойларындан улам эъткир болгаш дүккүр хойларның уксаазын үндүрүп алыр сорулга салдырган. Ол сорулганы боттандыраары-биле, эртем-шинчилел ажилдарын күрүнениң федералдыг бюджет албан чери “Тываның көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институту” Тес-Хем кожуунда “Деспен”, Эрзинниң “Бай-Хөл” көдээ ажил-агый кооперативтериниң баазазында чорудуп турар. Баштайгы түңнелдер багай эвес: уксаажыдылгада ажыглап турар кошкарлар болгаш хойлардан төрүттүнген хураганнарның мага-боду бичи эвес, дүгү сырый, дүрген доруугучал.

ТУСКАЙ КООПЕРАТИВ

Тываның мал ажылының арга-дуржулгалыг хоочуну, ханы билиглеринг эртемден Соңгукчу Моңгуш дараазында айтырыгны үргүлчү көдүрүп келген – чүгле хойларның эвес, Тывада өске-даа мал-маганының уксаазын экижидип, продуктулуун көвүдедеринге улуг уjur-дузалыг боор мал ажылының арга-дуржулга болгаш бүдүрүлге кооперативин тускайлап тургузары. Шак ыңдыг кооператив уксаажыдылга болгаш бүдүрүкчү ажилды чорударына четчир санныг мал-маганныг, технолог ажилдарны чорудар зоотехниктер, мал эмчилери болгаш өске-даа специалистер-биле четчеттинген болур ужурлуг. Оон аңгыда, арга-дуржулга болгаш бүдүрүлге кооператив мал

чегин тарып өстүрериниң эртем-шинчилелдерин чорудар тускай участоктарлыг, мал чегин белеткеп алыр улуг хемчээлдиг шөлдерлиг, машина-техника-биле хандырткан болуру чугула. Чүге дээрге четчир болгаш сүүзүнүг чег курлавыры биле уксаажыдылга ажылы быжыг харылзаалыг.

Уксаалыг малды азырап өстүрери-биле чергелештир суген шөлдериниң, мал одарларының шынарын экижидер талазы-биле бүдүрүкчү арга-дуржулганы негеттердири чугула деп эртемден санап турар. Бо талазы-биле ажилды арга-дуржулга болгаш бүдүрүлге кооперативин Тываның көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институтунуң мал чегин бүдүрүлгезиниң болгаш чер ажылының эртем-шинчилел килдизи-биле кады чорудуп болур. Тываның көдээ ажил-агыйының арга-дуржулга станциязының кагдыган шөлдеринге кооперативти тургузуп болур деп, Соңгукчу Сазыг-оолович саналдап турар.

Тываның көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институту биле республиканың Көдээ ажил-агый яамызының аразында харылзаа сырый эвес дээрзин эртемден Соңгукчу Моңгуш демдегеп, кады ажалдажылганы ажил-херекке ажыктыг деңнелче көдүрери чугула деп санап турар.

Россияның Президентизи Владимир Путин 2022 – 2032 чылдарны Эртемниң болгаш технологияларның 10 чылдары кылдыр чарлаанын сагындырып, республиканың көдээ ажил-агыйының бурунгаар хөгжүлдези дээш эртем биле практиктиг ажил-херектерни улам сырый харылзаштыраары эки түңнелдерлиг болуруна ажил-агый эртемнериниң кандидады Соңгукчу Сазыг-оолович Моңгуш бүзүрелдиг.

/ Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

| КЫСКА МЕДЭЭЛЕР |

Тараажылар-биле ужуражылга

Чаа-Хөлде ийи арат-фермер ажил-агыйы 2023 чылдың январь айда Россияның көдээ ажил-агый хайгааралының Тыва-да эргелелиниң ажилдакчыларын чалап алгаш, тускай ужуражылганы эрттирген.

Көдээ ажил-агыйның тарылга шөлдеринге, одар-белчиинге – ниити бойдуска хора чедирбери-биле, пестицидтерни болгаш агрохимикаттарның херек кырында ажыглалын хынаар «Сатурн» федералдыг күрүнениң информация системаның тускай программаның дугайында чугаалашкан.

Чаа-Хөл кожуунда көдээ ажил-агыйга көрдүнген ниити шөлү 740 гектар шөлдүг 5

чер участогунга тараа тарыыр. Ол хире хемчээлдиг тарылга шөлүг пестицидтер болгаш агрохимикаттар ажыглаарының чурумун специалистер тайылбырлаан. Тараа үрезиннериниң шынары, тарылга шөлүнүн өй-хемчээлдиг суггарылгазы, аңмаарларга дүжүттү шыгжаарының айтырыгларын сайгарып турган.

Арат-фермер ажил-агыйларының ажылына дорт хамаарылгалыг негелделерниң шуптузун тайылбырлап берген.

Бок үнүштерлиг үрезиннер болгаш хыналдалар

Ногаа культураларының үрезин өстүрер ажылы РФ-тиң хоойлужудулгазы-биле тускай негелделерлиг.

Россияның көдээ ажил-агый хайгааралының Тыва, Хакас республикаларының, Кемерово областың – Кузбасстың девискээринде эргелели 2022 чылда бүдүү хыналданы чоруткан.

Үрезиннер садып турар сайгарлыкчыларга дыңнатпайн, 93 хыналда-хайгаарал хемчеглерин эрттирген түңнелинде, болур-чогуур негелделерни хажытпазының дугайында 68 сагындырыгны берген.

Чижээ, республиканың көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлери 14 партия-биле ниити 799 тонна үрезиннер эккелген болза, 11 партияның 755 тонна үрезини күрүне стандартына дүүшпейн барган. Ындыг үрезиннерни тарып олуртуп каарга, үнүш дөзү-биле катый артык бок үнүштер

өзүп үнер, ногааның чемижи бичии болур.

Садар үрезиннер белеткээрге, үнүш үрезиннерин мөөңү-биле сөөртүп эккээрге, негелделерни албан сагыыр. Элбек дүжүт алырының магадылалы ол болур.

«Идегелдин чери» деп кооперативтин удуртукчузу А.А. Куулар, хуу сайгарлыкчы Ф.С. Лашкевич-биле үрезиннерге хамаарыштыр профилактиктиг чугаалажылганы кылган.

Хаптыг үрезиннерде – бок үнүштер

Кызыл хоорайда ногаа культураларының хаптыг үрезиннерин садып турар черлерге хыналда-хайгаарал хемчеглерин эрттирип турган.

Шилдиг баартактарда (витрина) делгеп каан хаптыг үрезиннер болза, «Селекция талазы-биле чедишкенин ажаллап болур үнүштерниң сорттарының күрүне даңзыында» кирбейн турар болган.

Садыгның ээзинге болур-чогуур сагындырыгны бергеш, көдээ ажил-агыйның үрезин өстүрер ажилдарының селекция талазы-биле чедишкенин ажаллап болур үнүштерниң күрүне даңзыы-биле таныжып, шак ыңдыг үрезиннерни садарын сүмелзэн.

/ Р. ДЕМЧИК.

Чеди институттун бирээзи

Эртем кайы-даа үеде ниитилелдин шимчээшкининге болгаш бурунгаар хөгжүлдезинге чугула черни ээлеп чораан. «Эртем чокта, эртен база дүн» деп үлегер домак анаа тыптып келбээн. Шынап-ла, эртем чокта чуртка кандыг-даа сайзырал, хөгжүлдө турбас дээрзи билдингир.

1724 чылда Петр I февраль 8-те Россияга эртем хүнүн демдеглээр дугайында чарлыкты үндүргөн. Оон бээр-ле эртем хүнүн демдеглевишаан, янзы-бүрү конференцияларны, мөөрейлерни эртемденнер аразында, а школачыларга ук байырлал дугайында класс шактарын болгаш эртем-практиктиг конференцияларны эрттирери чаңыл болу берген.

Регионнун эртем ажылы кылып чоруур улусунун каттыжышкынының күш-шыдалы чүгле республиканың эвес, а Россияның сайзыралына ажыктыг болур уjurлуг. Эртем ажылдакчыларындан, башкылардан, шинчилекчилерден ниитилелдин чаагай чоруу болгаш экономиканың хөгжүлдэи хей кезинде хамааржыр дээрзин утпаза чогуур.

Эртемге хамаарышкан 7 албан чери бо хүннерде Тываның эртем-техниктиг секторунда ажылдап турар. Ында докторлар, кандидаттар болгаш специалистер барык 400 ажыг кижилер хаара туттунган. Регионнун бурунгаар сайзыралының «алдын фондузу» деп чугаалаар болза, хөөредиг болбас.

Оларның бирээзи – Россияның эртемнер академиясының Сибирь салбырының Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шигээдириинин институту. Эртем хүнүнге уткуштур ук институтка аалдап четкеш, оларның ажыл-ижи-биле таныштывыс.

Институтта бо хүннерде 94 кижилер ажылдап турар. Оларның 44-ү эртемден шинчилекчилер. Институтта ниитизи-биле 4 эртем доктору болгаш 20 аңгы-аңгы эртемнеринин кандидаттары

бар. 39 харга чедир аныяк эртемденнер 14 кижилерде хаара туттунган.

Ренат Күжүгет, Россияның эртем академиясының Сибирь салбырының Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шигээдириинин институтунун директору, геология-минералогия эртемнеринин кандидаты:

– Бистиң институттун Сибирьниң өске институттарындан онзаланып ылгалыр талазы болза, ооң ажылы делгем, аңгы-аңгы эртем угланышкыннарлыг ажылдап турар. Алды эртем-шинчилел лабораториязы бар. Бойдустун курлавырларын тып, тодарадып, үнезин санап, шинчилеп, оларны хумагалыг шигээдириинин айтырыгларын шийтпирлээр, аргаларын тывар талазы-биле, черле ниитизи-биле чоннун ажыл-агыйының, экономиканың аңгы-аңгы адырларының чорудуун, оларның келир үеде сайзырап болур аргаларын дилеп тывар талазы-биле эртем-шинчилел ажылдарын институт чедиш-кинниг чорудуп турар.

Тываның девискээринде казымал-байлактар хей, каш-даа янзы, оларның курлавырлары эгээртинмес. Амгы үеде аңгы-аңгы чылдагааннарның салдарындан ол байлактарның хензиг кезии шигээттинип турар. Келир үеде ол онзагай байлак бойдус курлавырларны шын, ажыктыг кылдыр шигээдир болза, Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг салдарны киирер. Казымалдар чыдыннарын шигээдип ап тура, эң-не кол чүүл, бойдуска хумагалыг технологияны ажыглаары чугула. Олар бистиң кайгамчык арыг, чараш бойдузувусту камгалаарының магадылалы болур.

Бир дугаарында, геология лабораториязы дээр-ге, бойдустун казымал байлактарының канчаар тыптып келгенинин байдалдарын шинчилеп турар. Тываның болгаш Төп Азияның девискээринин геологтургузуун тодаргайлаарының, минералдыг казымал байлактарның чыдыннарын шинчилеп, оларның баазанын көвүдөдир ажылдарны геолог эртемденнер чорудуп турар. Ол-ла лабораторияда чер шимчээшкинин база шинчилеп турар.

Ийи дугаар угланышкын дээр-ге, химия-технология лабораториязы. Олар казымал байлактарны болбаазырадыр үлетпүрлер сайзырадырынга чогумчалыг янзы-бүрү амгы үеде таарымчалыг технологияларны ажыглаарынче шинчилел ажылды чорудуп турар. Чижээлээр-ге, Элегестин,

Межегейнин болгаш Улуг-Хем бассейнинин чыдыннарын хөмүр-даштарының тургузуун, шынарын болгаш оларны ханы болбаазырадыр аргаларын шинчилеп көрүп турар.

Үшкү угланышкын, биология, экология лабораториязының кол сорулгазы – бойдустун чүзүн-баазын үнүштерин, дириг амыттаннарын шинчилээр. Олар үлетпүр бүдүрүлгелеринин бойдуска салдарын база өөренип көрүп турар.

Дөрт дугаарында, геоботаника болгаш хөзүн лабораториязының шинчилелдери – көдээ ажыл-агыйның курлавырларын, одар-белчиир шынарын, хөзүндө өскерилгелерни тодарадырынче угланганы. Көдээ ажыл-агый курлавырларын, суген-ширбиилди, хөзүннү канчаар камгалаарын, канчаар чемишчидеринин дугайында шинчилел ажылдарын кылып чорудуп турар.

Беш дугаарында, регионалдыг экономика лабораториязының эртем ажылдакчылары Тываның бойдус курлавырларын, казымал байлактарын, экономикага, чурттакчы чонга эки, ажыктыг кылдыр хумагалыг шигээдип ажыглаарының талазы-биле болгаш социал-экономиктиг сайзыралының бурунгаар хөгжүлдезин, таваржып болур бергедээш-киннерин илередип, кыска болгаш узун хуусаалыг хөгжүлдениң магадылалын тургузуп, эртем-шинчилелдерни кылып чорудуп турар.

Алды дугаар угланышкын математиктиг тускай программалар-биле ажылдап турар. Чижээлээр-ге, бир-ле черге чер шимчээшкини болур болза, Кызылдың девискээринге кандыг салдарлыг болурул азы суг халавы болу бээр болза, Тываның кайы девискээринге айыылды тургузуп болурул дээн ышкаш шинчилел ажылын кылып турар. Кызыл хоорайда кайы хире хей ыш чыгып турарыл дээн ышкаш айтырыгларны база тодарадып турарлар.

– 2023 чылдың планнары-биле таныштырып көөрсилер бе, Ренат Васильевич?

– Өске эртем организацияларында дег, күрүнөден алган даалгаларывыс бар. Бо чылын Россияның Эртем болгаш дээди өөредилге яамызының күрүнө даалгазын эзугаар беш кол эртем-шинчилел ажылдарын боттандырап планныг бис. Даалга бүрүзү Тываның ажыл-агыйы бурунгаар сайзыралы-биле холбашкан. Оон аңгыда, Россияның эртем фондусунун тускай эртем ажылдарын база кылып бис.

– Кадрлар айтырыгы

канчаар шийтпирлеттинип турар ирги?

– Ол чүгле Тывада эвес, а бүдүн Сибирьнин институттарында ажык, нарын айтырыг болуп турар. Ылаңгыя аныяктарны эртем ажылынче хаара тудары. Амгы үениң аныяк геологтары, химиктери алыр акша-шалыңы хей бүдүрүлгелерге ажылдак-саар. Тывадан өөредип чорудупкан школачылары-выс, студентилер бергеш, барган хоорайына ажылдап артып каар таварылгалар көвүдээн. Сибирьнин аныяктары Москвага, а Москваның оон-даа ырадыр, даштыкы-же чоруп турар. Чүге дизе, бистиң Россияның геология, химия, IT-технологиялар талазы-биле тускай эртемниг кижилеривис делегейде эң-не тергип деп санаттынып турар. Оларның соңгаар улуг хоорайга ажылдап ап болур хире шалыңын, бистиң күрүнө бюджеттиг албан черлери, төлөп берип шыдаар аргазы чок, бир кол чылдагааны ында база бар.

Оон аңгыда, эртем-шинчилел ажылы кылып кижилер дээр-ге-ле, база бир онза тускай салым чаяаныг, сонугалдыг, чүткүлдүг, бедик, быжыг тура-соруктуг кижилер болур-дур ийин. Ынчангаш бис профориентация ажылын өөреникчилер, студентилер аразында күштелдирип, эртем ажылдакчыларывыс оларның-биле ужуражылгаларны кылып, институттун лабораторияларына, эртем библиотеказынче, Тываның бойдус курлавырларының, бисте бар казымал байлактарының музейинче экскурсиялар органиастап, эртем конференцияларынга кириштирип оон-даа өске ажылдарны база чорудуп турар бис.

Бо ажык чугааны ажыглап, Россияның эртем хүнү таарыштыр эртем ажылдакчыларына байыр чедирип, оларга аас-кежикти, быжыг кадык-шылды, өөрүшкүнү, эртем-шинчилел ажылына улуг-улуг чедиш-киннерни, чаа ажыдышкыннарны сеткилимниң ханызындан күзедим.

Тана Ойду, социология эртемнеринин кандидаты, эртем секретары:

– Институттун күрүнөден алган беш даалгазының бирээзин удуртуп турар мен. Ук төлөвилелдин сорулгазы – социал хөгжүлдө болгаш экологияга

үлетпүр бүдүрүлгелеринин салдарының дугайы.

Төлөвилелдин шинчилелинин кол түңнелдерин таныштырып көрейин. Республика экономиказына чаа ажыттынып турар бүдүрүлгелеринин салдарының дугайында чоннун бодал-хамаарылгазын шинчилеп кылган бис. Ажыл чок хамаатыларның саны эвээжээни тодараттынган. Оон аңгыда, бо-ла төлөвилелде бистиң регионнун курлавырларын азы чоннун амыдыралының шынарын, келир үезин шинчилээн бис. Чүге дээр-ге чоннун күш-ажылчы курлавырындан келир үевис, экономикавыс сайзыралы хамааржыр болгай.

База бир солун ажылыгыс – Кызыл хоорайының школаларының доозукчуларының аразында шинчилел ажылын кылган бис. Ук шинчилелдин кол айтырыгы – кандыг мергезил шилиринден аңгыда, соңгаар улуг хоорайларга дээди эртем чедип алгаш, Тывага дедир чанып келир күзели бар бе деп айтырыг. Доозукчуларның барык 70 хуузу дедир эглип келирин күзевейн турар болган. Ол дээр-ге таптыг-ла беш хире чыл болгаш республиканың специалистеринин 70 хуузу кызырлып каарыдыр. Ол шинчилеп көргөн доозукчуларның күзели бүдүп, олар дедир эглип келбес болза, Тыва Республикага ол хире специалистер четпес болурунун магадылалы бар. 2010 чылда ук темага хамаарыштыр кылган шинчилелдин түңнели-биле деңнээривиске, чанып келиксевейн турар сургуулдарның саны 40 хуу өзе берген.

Дараазында ажылыгыс – специалистерниң шынарына хамаарышкан шинчилелди база кылып чорудуп эгеле-дивис. Түңнелинде, дээди өөредилге черлеринче кирер уругларның саны эвээжээш, ортумак өөредилге черинче кирер уругларның санының көвүдээни илерээн. Ол чүгле Тывада эвес, а бүдүн Россия иштинде байдал-дыр. Амыдыралга чугула херек мергезил чедип алып билиш-кин школачылар аразында оттуп келген. Бир талазында уругларның сөөлгү үениң негелдэин билип эгелээни эки.

/ Айдың ОНДАР.

| ФЕВРАЛЬ 8 – РОССИЯНЫҢ ЭРТЕМ ХҮНҮ |

Эртемденнер эжиин ажыткан

Чылдың-на февраль 8-те эртем ниитилели боттарының профессионал байырлалы – Россияның эртем хүнүн демдегеп эрттирип турар. Ук байырлалды 1999 чылда Россия Федерациязының Президентизинин Чарлы-биле доктааткан. Байырлалга уткуштур Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунга Ажык эжиктер хүнү болуп эрткен.

Ол хүн Тываның күрүне университетинин төөгү факультетинин 4-кү курузунуң студентилери институттуң баштайгы аалчылары болганнар. Оларны ук институттуң культурология секторунуң эргелекчизи, культурология эртемнеринин доктору Айлана Күжүгет уткуп, институттуң ажил-чорудулгазының дугайында таныштырган. Институттуң этнография, археология секторунуң эртем ажилдакчызы Аяна Куулар студентилерге, келген аалчыларга институттуң коридорунда дериттинген делгелгени таныштырып, Тываның девискээринден тывылган көжээ даштарның канчаар тыптып келгенин болгаш төөгүзүн чугаалап берген. Ниитизибиле делегейде шупту 150 шак ыңдыг ховар дээн кижини

көжээлер бары демдеглеттинген. Оларның 90-ы Тывада туруп турарын улуг чоргааралбиле чугаалап болур. Бо бүгү медээлерден алгаш көөрге, бистиң республикавыстың девискээрин түрк делегейинин кавайы деп адап турары таварылга эвес. Республиканың ол-бо булуңнарын эргип чораш, кичээнгеилгик көөр болза, кижини көжээлернин хөйүн эскербээн кижини чок. Оларны эрте-бурунгу түрк болгаш уйгур деп ийи хевирге аңгылап турар.

Экскурсия соонда ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентинин) Даргазы Каңоол Даваа баштаан депутаттар биле институттуң эртемденне-

ри ужуражып, республиканың гуманитарлыг эртемнеринин амгы байдалы, келир үеде хөгжүлдээнин дугайында айтырыгларны сайгарып чугаалашкан.

Эрткен 2022 чыл Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономика тускай шинчилелдер институтунга шинчилел талазы-биле дүжүктүр чыл болган. Чеди-Хөл кожууннуң девискээринде базырыктарны казып, шинчилээни тыва эртемденнеринин бир дугаар улуг ажылы болуп турар. Сөөлгү чылдарда тыва эртемге чаа монографиялар болгаш номнар хөйү-биле немежип турары өөрүнчү.

Чогаал шинчилээр

секторнуң башкарыкчы эртем ажилдакчызы, филология эртемнеринин кандидаты Зоя Самдан: “Чоокта чаа Алексей Конгарның “Тыва Арат Республиканың эки турачыларының дайынчы оруу” деп ному чырыкче үнүп келген. Чогум-на ук номну Тиилелгениң 75 чыл оюнга турсаадып үндүрер сорулганы салган турган. Ынчалза-даа бичии орайтадыр үнүп келгени хараадал чок. Номнуң бодун ийи неделя бурунгаар холга алганывыс ол” – деп чугаалаан.

Институттуң база бир чедишкени “Чурагайлыг хөгжүлдө килдизинин” эрткен чылын ажыттынганы онзагай болуушкун болган. Ооңбиле чергелештир, ТГШИ боттарының интернет-садыын база ажыдып алганнар. Ук интернет-садыг Тываның эртем организацияларының аразында баштайгы сайт болуп турар. Номнар порталын институттуң чаа ажыттыг чургайлыг хөгжүлдө килдизи ажилдап кылган. Электроннуг курлавырда амдыызында янзы-бүрү жанрларда бижиттинген 70 ажыг номну кириген. Ону улгаттырар ажил уламчылап турар.

Ук хемчегге эртемденнер чүгле боттарының чедишкени-биле үлежир ажил-биле кызыгаарланмаан, ол ышкаш берге айтырыгларны база көдүрүп чугаалашкан. Шажын эртемнеринин доктору Ульяна Бичелдей: “Республиканың бюджетинде хөй чылдар дургузунда тыва эртемни деткиир айтырыгны көдүрбейн турар. Ылаңгыя эртем талазы-биле экспедициялар чорудар акша-хөреңгикөрдүнмейн турар” – деп чугаалаан.

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каңоол Даваа баштаан депутаттар ук айтырыгны өөренип көөрүн азааннар.

Хемчегиниң төнчүзүнде институттуң ажилдакчыларын болгаш хоочуннарын шаңнап-

мактаар ызулал болган. Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хүндүлүг бижин хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш тыва эртемниң хөгжүлдээинге кириген улуг үлүг-хуузу дээш ук эртем институтунуң этнография болгаш археология килдизинин эртем ажилдакчызы Аяна Кууларга, эртем архивинин килдизинин кол специализи Арина Дугаржапка, социологтук шинчилелдер төвүнүн эргелекчизи Алия Сатка, ол-ла төптүң эртем ажилдакчызы Сайлык Карашпайга тывыскан.

Ол ышкаш ТР-ниң Дээди Хуралының “Тыва Республиканың парламентаризминин 100 чылы” деп юбилейлиг медалы-биле төөгү секторунуң эргелекчизи, төөгү эртемнеринин кандидаты Аяна Самданны, дыл эртемнеринин секторунуң башкарыкчы эртем ажилдакчызы, филология эртемнеринин кандидаты Надежда Серээдарны, словарьлар секторунуң эргелекчизи, филология эртемнеринин кандидаты Кызыл-Маадыр Симчитти шаңнаан.

Ук институт республиканың социал-экономика хөгжүлдээинге улуг үлүг-хуузу кирип, тыва эртемниң нарын айтырыгларын шийтпирлеп турары өөрүнчү.

/ Чыжыргана СААЯ.

| ӨӨРЕДИЛГЕ |

Башкының болгаш дагдыныкчының чылы Кызыл-Тайгада

Чоокта чаа Сүт-Хөл кожууннуң Кызыл-Тайга сумузунуң Шомаадыр Куулар аттыг культура одаанга РФ-тиң Президентизи Владимир Путинниң Айыткалы-биле 2023 чылда чарлаттыг «Башкының болгаш дагдыныкчының чылының» байырлыг ажыдышкыны болгаш школа иштинге болуп эрткен «Чылдың башкызы» мөөрейинин түңнелдерин үндүрген хемчег болуп эрткен. Хемчегге ук кожууннуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Андрей Хертек, кожууннуң чагырга даргазының оралакчызы Алдын-Херел Ондар, өөредилге эргелелинин төлээлери Наталья Сарыглар, Татьяна Монгуш байыр чедирип келгеннер.

Кызыл-Тайга ортумак школазының амыдыралынга хөй чылдарның дургузунда

улуг үлүг-хуузу кирип, ажилдап чораш болгаш ам-даа ажилдавышаан, башкыларга «Сүт-Хөл кожууннуң хүндүлүг чурттакчызы» атты байырлыг хемчегге тывыскан. Шогдун Ондар, Юлия Күжүгет, Лидия Ондар, Берзат Ондар, Вера Монгуш, Аниса Монгуш олар хүндүлүг аттың эдилекчилери болган.

«Чылдың башкызы» Ондармаа Ондар, а «Чылдың кижизидикчи башкызы» Буяна Монгуш, «Аныяк башкы» Даяна Ондар, «Психолог башкы» Чодураа Күжүгет, «Чылдың эр тергин башкызы» Мерген Монгуш, «Кижинин кижизидикчизи» Долаана Ондар, «Бүгү Россия чергелиг төрөөн болгаш орус дыл мастер-казының мастери» Чинчи Ондар болгаш Аяна Куулар олар төлөтүг болган.

Байырлыг хемчегни ыры-хөгжүм, оюн-тоглаа-биле уламчылаан.

/ Бистиң корр.

Хөй ажы-төлдүг чеден аданың кыйгыртылгаже хуусаазын соңгаарлаткан

Азыралында 16 хар чедир назылыг, үш болгаш оон хөй ажы-төлдүг хамаатыларга долу эвес мөөңнээшкин-биле шериг албанынче кыйгыртыр хуусаазын соңгаарлаткан.

Кыйгыртылга комиссиязының шиитпиринге даянып тургускан шериг комиссариадының дилээ-биле шериг кезээнің командылалы долу эвес мөөңнээшкинче кыйгырткан хөй ажы-төлдүг адааларны шериг албанындан халаар дугайында дужаалдарны үндүрер. Тывада хөй ажы-төлдүг 70 ажыг аданы шериг албан-хүлээлгезинден хостаан.

Кыйгыртылгадан хостаар шиитпирни алырда, кыйгырткан хамааты хөй ажы-төлдүүн бадыткаан документилерни кыйгыртылга комиссиязынче кириер.

Долу эвес мөөңнээшкин-биле шериг албанынче кыйгырткан хамааты өөнүң иштиниң паспортунуң хоолгазын, бадылашкан дугайында херечилелиниң хоолгазын кириер.

Бир эвес чара бадылашкан болза, чара бадылашкан дугайында херечилелиниң хоолгазы, ажы-төлүнүң чурттаар черин тодараткан суд шиитпириниң хоолгазы (ажы-төлүнүң чурттаар черин тодараткан дугайында нотариуска шынзыткан дугуржулгазының хоолгазы), хамаатыдан алимент тырттырар дугайында бүдүрүлгө хуудузуңуң хоолгазы (алимент төлээриниң дугайында нотариуска шынзыткан дугуржулгазының хоолгазы), ажы-төлүнүң төрүттүнген херечилелдериниң хоолгалары (ада болганын тургускан) кириер.

Муниципалдыг тургузугнуң шериг комиссары азы шериг кезээнің командири адаттыг документилерниң боттарын көргүзөргө,

документилерниң шупту хоолгаларын шынзыдар.

Тыва Республиканың долу эвес мөөңнээшкин талазы-биле кыйгыртылга комиссиязы өске документилерни, чижээ, ада-ие эргелерин казаан азы кызыгаарлаан барымдаалар дугайында медээлерни айтырып болур.

НИИТИ-РОССИЙЖИ УЛУСЧУ ФРОНТУНУҢ АЧЫЗЫНДА

Чаа чылдың бүдүүзүндө Ниити-российжи улусчу фронтунуң Тывада салбырынче долу эвес мөөңнээшкин-биле кыйгырткан хөй ажы-төлдүг адааларны хоойлу езугаар албан-хүлээлгезинден хостаарының дугайында дилег билдиришкннерни оларның өөнүң ишти кириген турган. Улусчу фронт аваларга дуза кадары-биле Тываның шериг комиссарынче чагааны дарый чоруткан.

Чоокта чаа Тываның шериг комиссариадан долу эвес мөөңнээшкин-биле кыйгырткан хөй ажы-төлдүг дөрт аданы шериг албанындан халаарының дугайында албан-езузуңуң харызы келген. Хөй ажы-төлдүг ава өөнүң ээзи дайынчы хөделиишкннер шөлүндө чанып кел чоруурун телефон дамчыштыр медеглээн.

Тускай шериг операциязындан чанып келген баштайгы шериг албан-хүлээлгелиглерниң бирээзиниң дыңнадып турары-биле алырга, кыйгыртылга комиссиязының шиитпирин-биле дайынчы хөделиишкннер шөлүндө 16 шериг үнүкенин дыңнаткан. Ол чанып келгенинге сеткилинден өөрүп, Улусчу фронтуга четтиргенин илереткен.

— Хөй ажы-төлдүг аваларның кириген дилег билдиришкннеринге хамаарыштыр айтырыгны шиитпирлээри-биле республиканың шериг комиссариадынче

чогуур документилерни кошкан чагааларны чоруткан бис. Харызын үр үеде тутканының чылдагааны — уруг бүрүзүңге ада эргезин казыттырбаанының дугайында шынзылга бижик коштунмаанында. Ук шынзылганы кожуунуң харагалзал килдизинден алыр турган. Дилег кириген авалар херек документилерниң долу даңзын билбезин дыңнаткан. Чурттап турар чериниң аайы-биле шериг комиссариаттарында ол дугайында медээ хуудустарны база аспаан. Кыйгыртылга комиссиязы чүгле четче документилер кошкан билдиришкннерни хүлээп алгаш, аңаа даянып шиитпирни үндүрер. Ук комиссия айда чаңгыс катап эртер.

Мөңгүн-Тайгадан хөй ажы-төлдүг аваның уруг бүрүзүңге ачазының ада эргезин казыттырбаан деп шынзылга бижии чок болган. Каш «саазын» дээш ыраккы кожуунче ыңай-бээр аргыжары — үр үе болгаш артык чарыгдал. Бис аваны деткип, найысылалда хөй хүлээлгелиг төптен ону дарый кылдыртып бердивис. Шериг комиссариадынче чоруткан чагаавыстың харызын манап турувуста, комис-

сияны база катап билдинмес хүнче чылдырган турган. Ыраккы кожуундан келген ава хоорайга ийи ай ажыг бажың хөлөзилээр ужурга таварышкан.

Билдиришкннерни Мөңгүн-Тайга биле Эрзин кожууннардан, Кызылдан үш база беш ажы-төлдүг авалар кириген. Чурттап турар чериниң аайы-биле шериг комиссариаттарында бербээнин олар дыңнаткан. Шериг комиссариаттарының ажилдакчылары «Өөңер ээзи керээге ат салган соонда, шериг албан-хүлээлгелиг улус апарган. Бисче кээп, бижип, долгап турбаңар» — деп харыылааш, аваларны херекке албайн турар.

Азыралында 16 хар чедир назылыг, үш болгаш оон хөй ажы-төлдүг хамаатыларга долу эвес мөөңнээшкин-биле шериг албанынче кыйгырткан-даа болза, хоойлу езугаар хуусаазын соңгаарладып болур. Ол дугайында тус черлерде шериг комиссариаттарында тайылбыр ажилдары чедир чоруттунмайн турар. Херек документилерниң долу даңзызының дугайында база улус билбес. Четпес документилер дужаагаш, улус комис-

сияны эртпейн баар. Ынчангаш бо талазы-биле ажилды күштелдирер болза эки.

Кожуун бүрүзүндө шериг комиссариаттары, тускай шериг операциязының киржикчилеринге болгаш оларның өг-бүлелеринге деткимче көргүзөр штабтар, чагырга чери болгаш харагалзал килдистери сырый харылзаалыг ажилдаары чугула — деп, Улусчу фронтунуң идепкейжизи Ариана Салчак дыңнаткан.

Улусчу фронтуге долу эвес мөөңнээшкин эгелээндө бээр аңгы-аңгы айтырыгларлыг 50 ажыг дилег билдиришкннер кирген.

«Россия Федерациязында долу эвес мөөңнээшкинче белеткел болгаш мөөңнээшкин дугайында» № 31-ФХ федералдыг хоойлу негелделери езугаар, долу эвес мөөңнээшкин-биле шериг албанынче кыйгыртылгага халажылганы кыйгыртылга комиссиязының шиитпиринге даянып чорудар. Тыва Республиканың долу эвес мөөңнээшкин талазы-биле кыйгыртылга комиссиязы республикага ыңдыг шиитпирни хүлээр.

/ Ш. ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

| СОЦИАЛ ЧИИГЕЛДЕЛЕР |

Халас эмчи шинчилелдери

Тускай дайынчы операцияга керээлиг киржир дээш азы эки туразы-биле халас киржир дээш шериг албанынга кириер дээн кижилерниң эмчи шинчилгезин өртөк чок үндезинге чорудар шиитпирни республиканың Кадык камгалал яамызы Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыгның даалгазы-биле хүлээп алган. Бо халас эмчи шинчилгези шериг албан-хүлээлгелиглерге чедирип турар медицина ачы-дузаныңа немелде хемчег.

Тыва Республиканың Шериг комиссариадының чорутканы-биле керээлиг болгаш

эки турачы хамаатыларның эмчи шинчилгезин халас эрттирериниң дугайында шиитпирни республиканың удуртукчузунуң адынга социал четкилер дамчыштыр келген саналга үндезилеп хүлээп алган. Тускай дайынчы операцияга керээлиг азы эки туразы-биле халас киржир дээн кижилер тускай эмчи шинчилгелерин эрттирер, хөй эмчи шынзылгаларын чыып алыр дээш акша төлөп турарын ук хамааты дыңнаткан. Эмчи шинчилгези эрттирип турарларның аразында амыдырал-чуртталгазының материалдыг байдалы аңгы-аңгы деңнелдиг, оларның иштинде хөй ажы-төлдүг,

ажыл чок, өг-бүлөзи чединмес чуртталгалыг кижилер барын ол хамааты медеглээн. Ол эр кижилер шупту дайынче чоруур, Ада-чуртту камгалаар кижилер дээрзин ол-ла хамааты сагындырган. Бо хамаатының дыңнадында чөптүг чүүлдер барын Тываның Баштыңы билип, тускай дайынчы операцияга контрактлыг азы эки туразы-биле халас киржир кижилерниң эмчи шинчилгезин халас үндезинге организастаарын дааскан.

Ынчангаш тускай дайынчы операцияга керээлиг азы эки туразы-биле халас киржир кижилер Тыва Республиканың Шериг комиссариадының азы

ооң салбырларының бижиин эмчи шинчилгези чорудуп турар медицина албан черлеринге көргүскөш, шинчилгени халас эртип болур арга тургустунган.

Тускай дайынчы операцияның 159 киржикчизинге болгаш оларның өг-бүлелериниң кежигүннеринге халас медицина ачы-дузанын көргүзөриниң девискээр программасы езугаар (ОМС-тиң полизи-биле) медицина организацияларынга халас реабилитация болгаш эмнелге ачы-дузанын Владислав Ховалыгның даалгазы-биле 2022 чылда чедирген.

Бир эвес медицина камгалалының полизи чок-даа болза, амбулаторлуг байдалга баш бурунгаар эмчи шинчилгезин эрттирер дугайында шериг кезээндө

шынзылга бар болза, шериг албан-хүлээлгелиг хамааты болгаш ооң өг-бүлөзиниң кежигүннери республиканың № 2 эмнелгеге кээп, эмчи шинчилгезин эрттирип болур. Эмчи шинчилелдериниң түңнели-биле шериг албан-хүлээлгелиг хамааты болгаш ооң өг-бүлөзиниң кежигүннери «Серебрянка» санаторийге азы республиканың № 1 эмнелгениң реабилитация салбырынга эмнелге ачы-дузанын ап болурлар.

Шериг албан-хүлээлгелиг хамаатыга болгаш ооң өг-бүлөзиниң кежигүннеринге эмнелге ачы-дузанын болгаш психологтуг дузаны республиканың өске-даа медицина албан черлеринде чедирип турар.

/ Бистиң корр.

Кол-ла чүве – пациентилерге ынак болуру

Карак чивеш аразында кижикандыг-даа айыыл-халапка таваржы берип болур. Ындыг таварылгаларда хүн бүрүдө санитарлыг авиация ажилдакчылары берге байдалда кижилерни камгалап турар. Бистиң республикавыста база медицинаның ук адыры доктаамал ажилдап турар.

Любовь Владимировна Богданова санитарлыг авиацияга фельдшер болуп, 1975 чылдың март 15-тен 2015 чылдың март 15-ке чедир мугур 40 чыл ажылдаан. Ооң чугаалап турары-биле алырга, Тываның санитарлыг авиациязының бир дугаар эргелекчизи Михаил Шабает. Ооң соонда Людмила Брянская удурткан. 1978 чылда санитарлыг авиация республика эмнелгезинче шилчээн. Санитарлыг авиация салбырынга ол үеде шупту адырның эмчилери турганын Любовь Богданова демдеглээн: «Кандыг-даа эмчи хереглеттинер болза, ол-ла дораан дуза чедирери-биле чоруур эмчи үргүлчү белен турар. Акушер-гинеколог, бичии уруглар эмчизи, фтизиатрлар база черле кымны чок дээр. Психиатр, наркологтар безин, дуза чедирип чоруп турган».

Ажылдап турган үезинде утгундурбас болуушкуннар хей турганын демдегледі. Оларның аразында эң-не дүвүренчиг болуушкунну ол чугаалап берди: «Иштики ханзыраашкын болу бергени-биле аарыг кижини шимчедип болбас ужурлуг. Ынчангаш Кызылче апаар болза, эки деп дугурушкан бис. Берге байдал чүве, вертолетче арга-чадарда ап алган мен. Ол кижини Кызылга эккелгеш, кезишкенин кылган. Харындаа болза, ол чедишкенин эрткен. 64 харлыг эр кижигеги үнүп келген. Оон бээр хей чыл эрткен, ат-сывыдаа утгундурган. Ынчан эргелекчивис Людмила Тока, улуг фельдшеривис Галина Попова база Сергей Литвиненко, Елена Шишигина база мен ажилдап турган бис. 1996 чылда Инна Гулиникова

ажылдап чедип келген. Ол ам-даа республика эмнелгезинде ажилдавышаан».

2003 чылда республика эмнелгезинде эде тургустунуушкун болган соонда, санитарлыг авиация салбырынга айыыл-халап медициназының салбыры ажыттыган. 2003 чылдан 2016 чылга чедир ук салбырның оран-савазы Чүлдүм кудумчузунга турган.

Ынчангы болгаш амгы үени деңнээр, ажилдың ылгалы көңүс улуг дээрзин Любовь Богданова магадап демдеглээр болду: «Шагда бисти чүгле телеграмма дузазы-биле кыйгыртыр турган. Телеграмма келгенин дыңнатпаан шаанда, ужуп үнмес турган бис. Ам чаңгыс долгаптарга-ла, эмчилер телефон дамчыштыр чугаалашкаш, бригаданы чорудуптар апарган. Маргыштыг айтырылгар база тургулаан. Телеграммага кымга кандыг специалист херегин тодаргай биживээн база болгулаар. Чамдыкта чеде бээр, санитарлыг авиация хереглеттинмес таварылгаларже база кыйгырыптар турган. Черле чүү турбаан дээр. Бүгү чуртталгам дүрген дуза чедирер адырга ынчаар-ла эрткен. Амгы үеде ажилдап турар коллегаларымга кадыкшылды болгаш шыдамык болурун күзээр-дир мен. Кол-ла чүве – аарыг кижилерге ынак болуп, дүрген эмчи хайгааралы хереглээн улуска дузазын кадарындан кажан-даа ойталавазын дилээр-дир мен».

2007 чылдан 2016 чылга чедир «Айыыл-халап медициназының девискээр төвү» деп аттыг ажилдап турган. 2016 чылдың төңчүзүндө санитарлыг авиацияны дүрген дуза чедирер төпке кадыпкан соонда, «Республиканың дүрген эмчи дузазы болгаш айыыл-халап медициназының төвү» деп атче шилчээн. Ооң түңнелинде дүрген эмчи дузазы болгаш санитарлыг авиация тус-тузунда аңгы адырлар апарган. Санитарлыг авиацияны бодунуң элпчээнде «Арга-сүме кадар далаштыг медицина дузазы болгаш

эвакуациязының килдизи» деп адай берген. Ооң кол утказы болгаш сорулгазы республиканың кожууннарынга арга-сүме чедирери болгаш аарыг кижилерни найысылал Кызылче дүргени-биле автомобиль азы вертолет дузазы-биле эккээри деп Алексей Кочаа чугаалады. Республикада медицина талазы-биле специалистер чедишпес болганындан республика эмнелгезинде специалистер штаттан дашкаар доктаамал ажилдап турарлар.

Алексей Кочаа коронавирус эгелей бергенден бээр санавиация килдизинде эргелекчилеп ажилдап турар. Ооң чугаалап турары-биле алырга, хей кезинде чартыктаан, орук-озал ондаанга таварышкан болгаш янзы-бүрү чылдагааннар-биле кемдээшкин алган кижилерге дуза кадар дыңнадышкыннар келир. Ынчангаш хирургтар, неврологтар, травматологтарның дузазы хейү-биле хереглеттинип турар. Ылаңгыя орук озал-ондааның үезинде кемдээн кижилер саны хей болурга, чеже эмчи херек, ынча эмчи шупту чоруптарлар. Кажан кижиниң арны үрели берген таварылгада, чаак сөөгүн болгаш арын эдер хирургтар, карак, кулак эмчилери, эндокринологтар аңгы бригада болуп чоруур апаар. Чамдык таварылгаларда кемдээн кижини шимчеппейн, кезишкенин кылыр. Ынчан санавиация специалистери баргаш, аарыг кижиниң байдалын чүгээртедир эмнээш, Кызылче эккээр. Ону сагывас болза, кемдээн кижиге амы-тынындан чарлып болур. Аарыг азы кемдээн кижини вертолетка азы машинага алып, албазын ол кижиниң байдалын көрүп тургаш, барган эмчилер шиттирлээр.

Республикада эң хей таварылгалардан бир дугаар черде инсульт, а ийи дугаарында, чүрек болгаш хан-дамыр аарыглары, дараазында неврология болуп турар. Үш дугаар хевирниң аарыгларының тыттып турар чылдагааны колдуунда орук озал-ондаа болгаш араганың хайындан бот-боттарының кадыкшылынга хора чедирип турар таварылгалар хамааржыр. Оон аңгыда, часкы үе кээрге-ле, аъттан аңдарылган бичии уруглар база хейү-биле таваржып турар.

Кожууннарже эң-не хей үнүүшкүннерни чедери берге болгаш оруу дески эвес черлер – Кунгуртуг, Тожу, Мөңгүн-Тайгаже вертолет дузазы-биле чорудуп турар. Тус черлерде невролог, хирург, нейрохирург, анестезиолог дээн чижектиг специалистерниң чедишпези база нарын айтырыг болуп артпышаан.

Кемдээшкин алган

таварылгада, кезек үе дургузунда аарыыры билдинмейн база барып болур. Ол үе эрте бээр, хенертен кемдээшкин алган кижиге бергедей бээр. Чоок кожууннарже колдуунда автомобиль дузазы-биле чоруп турар, а кажан дески эвес орукка чоруп болбас, чижээ, оорга сөөгү кемдээн таварылгада чүгле ынчан вертолет чорудар. Ындыг улусту шимчепес ужурлуг. Кожууннарның төп эмнелгелеринден чиигээр четкен иелерни республиканың перинаталдыг төвүнче база чедирип турар.

Модульдуг вертолетта дүрген дуза чедирер дериг-херекселдер бүрүнү-биле бар. Ында хары угда ийи кижиге дузаны чедирип болур эптиг байдалды тургускан. Колдуунда 1 вертолет ажилдап турар. Ховар таварылгаларда 2 дугаар вертолетту үндүрер ужурга таваржыр.

Чылдан чылче санитарлыг авиацияже дуза дилээн кыйгыртышкыннар саны көвүдөп турар. Оларның аразында онза болуушкуннар база хей. Ону эвээжедир

деп бодаар болза, чурттакчы чон баш удур кадыкшылын быжыглап, корум-чурумну сагып, арага-дары аймаандан ойталап, хей-ле профилактиктиг хемчеперни чорудары чугула.

/ Чыжыргана СААЯ.

Ада ТЮЛЮШТУҢ

тырттырган чуруу база архивтен алган чуруктар.

Кидисте амыдыралдың хээлери

Тывада Эртем хүнүнге тураскааткан янзы-бүрү хемчеглер дээди болгаш ортумак профессионал өөрөдилге черлеринде, эртем институттарында удаа-дараа эртип турар.

ТывКУ – чүгле өөрөдилге программазындан аңгыда, янзы-бүрү эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп, чылдың-на янзы-бүрү грантыларны ойнап, республикада эртем ажылының сайзыралында база бир көскү черни ээлеп турар.

Ында башкыларның болгаш студентилерниң боттандырып турар төлевилелдериниң бирээзи “Кидисте амыдыралдың хээлери”.

Университеттин студентилериниң бо төлевилели Аныяктар херектериниң талазы-биле федералдыг агентилелдин чарлааны грантызын ойнап алган болгаш, Бүгү-россияның аныяктарның бот-идепкей мөөрейинге тиилекчилер болган. Төлевилелдин удуртукчузу 4-кү курстун студентизи Надежда Куулар, ооң кады

ажылдажылга чорудар удуртукчузу университеттин химия кафедрасының лаборантызы Лилия Оюн, эртем удуртукчузу – х.э.к., химия кафедрасының доцентизи Ольга Кендиван.

– Эрткен чылын бо төлевилелди студентилер-биле кады бижээш, гранты-же бериптеривиске, эрте берген болган. Оон 2022 чылдың ноябрь айдан тура ону боттандырып эгеледивис. Колдуунда бо төлевилелде ТывКУ-нуң география факультетиниң 3-кү курсчулары киржип

турар. Плана көрдүнгени-биле, кидисти хол-биле кылып өөрөдилге 6 мастер-класс-ты организаастаар, кылган ажылдарның делгелгезин чорудар, медээ-тайылбырлык буклетти үндүрер дээш ажыл-ла хей. Бо хүнде студентилерге мастер-класстарны Кызыл хоорайда боттары ажыл-биле хандырттыг сайгарлыкчылар эрттирип кээп турар. Оларның бирээзи Аяна Донгак ийи удаа көргүзүг кичээлдерин эрттирген. Бо хүнде студентилер чаштарга бопуктарны, бажыңга кедер чиик идиктер, хол-хаптар, чеңи-чоктарны боттары кылып турар апарган – деп, төлевилелдин эртем удуртукчузу **Ольга Кендиван** чугаалады.

Үе-дүптен бээр тыва чоннуң кылып чорааны кидисти кылырының аргаларын өөренип алыры, аныяктар-

га солун болгаш ажыктыг дээрзин **төлевилелдин удуртукчузу 4-кү курстун студентизи Надежда Куулар** чугаалады:

– Бир эвес республикага кидис салырын ам-даа сайзырадыр болза, хой малды азырап чоруур малчыннарга дүгүн садып-саарарыңа дыка дузалыг болур деп бодаар бис. Ада-өгбелеривистиң кидисти кылып чораан аргаларын катап эгидип, өөренип, ооң ажыктыын, үнелиин келир салгалдарга дамчыдып бээр сорулгалыг бо төлевилелди эгелээн бис. Ылаңгыя бо ажылче аныяктарны хаара тудар сорулгалыг бис.

Студентилерниң боттарының кылган ажылдары, шынап-ла, садыгда аар өртектиг хептерден дээр дээрзи көстүп турду. Ылаңгыя тыва хээлерни өңчөп каан дүктен кылып турары онзагай чараш.

Есфир Чүлдүм-оол, ТывКУ-нуң 3-кү курсчузу:

– Кыс кижиге мону кылып өөренип алырга, келир үеде дыка ажыктыг деп бодаар мен. Амдыызында хол-хаптарын кылып турар бис. Бажыңга олуруп алгаш, бопуктарны-даа кылып ап болур.

Орлан Хертек, ТывКУ-нуң 3-кү курсчузу:

– Бодум бо ажылды со-нуургааш, уруглар-биле деңге чаңгыс хүн өөрөнген бис. Кидистен кылыглар кылыры дыка солун, берге-даа эвес, харын-даа кижиге ажыктыг, оожургал бээр, медитация кылганы ышкаш боор чүве-

дир. Хей үе херек чок, чүгле 20 минута дургунда 20–30 сантиметр бир хээни өңнүг дүк-биле кидиске чыпшыр хол-биле кылып болур, а бир шак чартык үеде шупту олурупкаш, кижиге бүрүзү эжеш хол-хаптарын кылыптар чордувус. Бо ажылды, би-чи уругларга-даа өөрөдилге болза, көңгүс берге эвес, келир үеде боттарыңа дыка ажыктыг болур.

Бо студентилер боттарының кылган ажылдарының делгелгезин удавас организаастаар дээн. Ону сонургап келгеннер боттарыңа тааржыр кидистен кылган чүүлдерни садып алып аргалыг болур.

ТывКУ-нуң студентилери чүгле өөрөдилге програм-мазындан аңгыда, солун төлевилелдерни изиг күзели-биле боттандырып турары мактанчыг. Университетте өске-даа төлевилелдерни боттандырып турарының дугайында, **ТывКУ-нуң эртем талазы-биле проректору Евгений Монгуш** мону чугаалады:

– 2022 чылда ТывКУ Россияның эртем болгаш технологиялар талазы-биле бурунгаар депшилгелиг угланышкыннары-биле эртем-шинчилел ажылдарын эвээш эвести чорудуп турар. Ол дээрже чүгле республика эвес, а Россия чергелиг, харын-даа даштыкыга безин хереглелдиг шинчилелдер болуп турар. Чижээ, Сибирь федералдыг университеттин эртемденнери-биле кады чорудуп турары эртем-шинчилел ажылы бөмбүрзектин климаның өскерлип турарыңа хамаарышкан. Оон аңгыда, каш чыл дургузунда робот техниказын чогаадырының талазы-биле республика чергелиг шуулганарны болгаш Аныяктарның инновациялар шуулганын эрттирип келген түңнелинде, 2018 чылдан тура ол регионнар аразының шуулганы апарган. Ол “Енисей Сибири” төлевилелдин иштинче кирип турар хемчеглериниң бирээзи болган. Ынаар Красноярск край, Хакасия болгаш Тыва кирип турар. Чиңгине боттарывыска дорт хамаарылгалыг тыва дылды сайзырадырының

дугайында чылдың эртип турар форумнуң киржикчилери чылдан чылче көвүдөп турары база өөрүнчүг.

Ол ышкаш уксаажыдылга ажылының талазы-биле база эртем-шинчилел ажылдарын чоруткан. Ылаңгыя тыва өшкү делегейде кара чаңгыс уксаа болганын бүрүткээр селекция-лыг ажылдың чоруткан соонда, чер-черлерниң эртемденнери “Тыва өшкүлеринер камнап көрүңер!” – деп чугаалап турар апарган. Ол-ла ажыл талазы-биле университет республиканың уксаалыг малдар делгелгезиниң болгаш экономиканың агроүлөтпүр секторунга кадрлар белеткээр шөлү болуп турар.

База бир солун ажыл – Тываның Кызыл дептериниң ийиги номун үндүреринге белеткел ажылдары чоруп турар. Аңаа немей көңгүс чаа төлевилел – Тывага корбоннуг полигонну тургузар талазы-биле эртемденнер ажылдап эгелээн. Оон өске солун ажылдарны санап чугаалаар болза, хей – деп, проректор кыска медээни берген.

ТывКУ-да:

1 колледж,
3 институт,
9 факультет бар.
Студентилер саны – 7 000 ажыг;
башкылар – 300 ажыг;
эртем докторлары – 38;
эртем кандидаттары – 239.

| КУЛЬТУРА |

Ховар номнар делгеттинген

Февраль 3-те Алдан-Маадыр аттыг Национал музейге “Култыгпросвет” аттыг ном байырлалы азы 2020 – 2022 чылдарда республиканың уран чүүл болгаш культура адырында чырыкче парлап үндүрген чаа ном-сеткүүлдер, эртем ажылдары, төөгүлүг болгаш уран-чечен номнарның түңнелдерин үндүрген.

Ол хүн ниитизи-биле барык 130 парлалга үндүрүлгелерин делгээн. Оларның 40 хуузу –

уран-чечен чогаал, 31 хуузу – өөрөдилге номнары, 29 хуузу эртем болгаш төөгүге хамаарышкан.

Шупту делгеттинген ажылдар чүгле культура албан организацияларыңа эвес, а бүгү ниитилелге, өзүп олурар салгалга культурулгү өнчүнү кадагалап арттырып бээринге ажыктыг болуп турар. Ылаңгыя төөгүге хамаарышкан архив материалдары чыгдыгган номнардан кончуг солун барымдааларны

билип ап болур.

“Бистиң хей тала-лыг адырывыста база бир кол черни ном-сеткүүл үндүрүлгези ээлеп турар. Бо талазы-биле күженишкынниң ажылдаанының түңнелинде, хей, ажыктыг, солун болгаш харын-даа ховар литература мында чыгдыгганын көрүп тур бис. Ынчангаш эки түңнелдерлиг ажылдаан культура албан черлериниң ажылдакчыларыңа байыр чедирип, бо талазы-биле

ажылын ам-даа уламчылаарын күзөдүм” – деп, ТР-ниң культура сайыды Виктор Чигжит чугаалаан.

Болган фестивалга республиканың культура албан черлериниң үндүргени эң дээр номнары, грантылар деткимчези-биле боттандырган төлевилелдери дээш ТР-ниң Культура яамызының шаңналын тус-тузунда тывыскаан.

Ховар делгелге Алдан-Маадыр аттыг Национал музейге февраль 7-ге чедир уламчылаан. Ынчалдыр ТР-ниң Куль-

тура яамызы эрткен чылдың түңнелдериниң 2-ги блогун дооскан. Бирги блок январь 27-де республикада улусчу чогаадылга коллективтериниң ажылын түңнээн.

Түңнелинде, 3-кү блок февраль 15-те Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжинге салым-чаяан-ныг аныяктарны, янзы-бүрү мөөрейлерниң лауреаттарын, профессионал мөөрейлерниң тиилекчилерин илередир хемчег болуру манаттынып турар.

Арынны К. МОНГУШ белеткээн.
Ада ТЮЛЮШТУҢ тырттырган чуруктары.

Узун назылаарының чажыды чүдел?

Бай-Тайга кожуунда узун назылыг, ажил-ишчи, адак-бышкаа чиик, олут орбас, чыдын чытпас, хөй-ниитижи иелер хөй. Оларның бирээзинге Шөйбек Ооржак-овна Күжүгет хамааржыр. Хүндүткелдиг кырган-ава Барыын-Хемчик кожууннун Аксы-Барлык сумузунга ажилчын өг-бүлениң дөрт ажы-төлүнүн ийи дугаар уруу болуп, 1939 чылдың июнь 29-та төрүттүнгөн.

Чажындан тура тараа соктап, мал-маган кадарып, инек саап, өшкү, хой кыргып, алгы эттеп, чүң ээрип, энчек кылып, дааранып, ада-иезиниң, төрелдериниң эрес-кежээ, топтуг-томаанның, чаптанчыг чараш уруу болуп өзүп келген. Ол үеде школаны чедиги класска чедир өөредир турган. Өөредилгеге сундулуг болгаш, школаны кончук эки демдектерлиг дооскан. Башкыларының, эш-өөрүнүн хүндүткелин чаалап алгаш, үжүк-бижик билбес улуг-биче кижилерни өөредип, ол-ла школага ажилчын базымын эгелээн.

Амыдыралга база өөредилгеге чүткүлдүг болгаш, 1963 чылда Кызылдың

эмчи училищезинче өөренип кирген, ону чедишкени дооскаш, Аксы-Барлык суурунун уруглар садынга эмчи сестразы болуп ажилдай берген. Бичии уругларны чаптап, өпейлеп, эмнеп, оларның ада-иелери-биле сырый харылзаалыг ажилдап чораан. Уругларның кады дээш янзы-бүрү ажыктыг тайылбыр ажилдарын аныяк ада-иелерге доктаамал чорудуп турганын ол сактыр.

Улаштыр 1970 чылдан эгелеп Аксы-Барлык школазынга библиотекарь болуп ажилдап эгелээн. Аңаа

ажылдап тургаш, көдээде чурттап чоруур малчыннарга солун-сеткүүлдерни чедирип берип чораан. Ол үеде кандыг-даа улус солуннарга дыка ынак, четтикпейн номчуур турган. Ол-ла суурнун школазынга улуг пионер вожатыйлап, школа интернатка кижизидикчи башкылап ажилдаан. Кончук аныяк үезинде каш дакпыр ажилдарга ажилдап, чонну кайгаткан. Чажындан турала ажил-ишке хандыкшылдыг өскөн болгаш, хары угда ийи эртемни чедип алган, эмчи сестразы биле башкы эртемниг чараш кызымаккай уругга суурнун оолдары ынакшып турган. Аңчы, малчын бөдүүн өг-бүлениң боду ышкаш ажилгыр оглу Окпа Күжүгет-биле өг-бүлө тутуп чурттааш, үш ажы-төлдүг болганнар. Уругларын кижизидип, эртем-билигге чедиргеш, өглөп-баштаан. Улуг уруу Шолбана Саая алтека шугумунга 38 чыл дургузунда провизорлап ажилдааш, хөй шаңнал-макталдарның эдилекчизи болган. Ортун оглу Орлан Күжүгет Таңды кожууннун Бай-Хаак суурда харылзаа четкизиниң удуртукчузу болуп ажилдап чоруур.

Ол ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы деп хүндүлүг аттың эдилекчизи. Хеймер уруу Долаана Окпаевна Бай-Тайга кожууннун уругларның чогаалдыг бажыңында өөредилге болгаш кижизидилге талазы-биле оралакчызы, дээди категорияның башкызы. Найыралдыг өг-бүлениң ажы-төлү ада-иези ышкаш эртем-билиглиг, эчис-соруктуг, шаңнал-макталдыг, ажилдап-чурттап чорууру өөрүнчүг.

Шөйбек Ооржак-овна биле Окпа Борапайович бот-боттарын хүндүлөжир, баштак чаңныг, үнген-кирген чонунга аштыг-чемниг, суурга болгаш кожуунга чарлаттыг аңгы-аңгы мөөрейлерге доктаамал кижип турганнар. «Эп-найыралдыг өг-бүлө» деп мөөрейге тиилээш, Аксы-Барлык сумузуунун төлөптиг өг-бүлөзи болганнар. 1996 чылдан эгелеп Бай-Тайга кожуунга уругларын деткип келгеш, кожууннун хөй-ниити ажылынга идепкейлиг кижип, Тээлиниң Н. Өлзей-оол аттыг культура одаанга болган бүгү-ле хемчеглерге кижип, ырак-чооктан келген солун концерттерден чыда калбас чаңчылдыг. Тээлиниң төпчүткен ном саңының

доктаамал номчукчулары. Амыдыралга чүү турбас дээрлп, оңгул-чиңгил оруктарлыг, ажыг-шүжүглүг дээш ... Ажы-төлүнүн ынак адазы, эжиниң быжыг чөлөңгиижи, төрелдериниң чоргааралы, өг-бүлениң чемгерикчизи "кызыл-дустай" бээрге, бергерлерге торулбайн, ажы-төлүн, уйнуктарын ам-даа өстүржүп чоруур үлөгерлиг кырган-авадан суурнун аныяктарының үлөгер ап чорууру чажыт эвес. Шөйбек Ооржак-овна амгы үеде 83 харлыг. Ол хирезинде уйнуктарын карактажып, анаа черле олурбас. Чайлыг үезинде кожууннун библиотекказынга барып, номнарны чагыдып, бижиттирип номчуур чаңчылын ам-даа салбаан. Хүндүткелдиг кырган-аваны чамдык кижилер сезен ажыг харлыг деп каразывас-даа.

«Узун назынның чажыды чүдел?» – деп, Шөйбек Ооржак-овнадан айтырарга, «Кол-ла чүүл кажан-даа эки бодалдарлыг, улуг-биче кижилерге чүгле эки сеткил күзеп чорууру. Анаа олурбайн шимченип ажилдаары, иштики делегейи арыг, байлак болуру» – деп, ол харылады. Ол 16 уйнукуту кырган-авазы. «Шынның» доктаамал номчукчузу.

/ Шеңне КУЖААН.
Тээли суур.

Хөгжүм башкызы

«Хөгжүмчү болур дизинзе, силерге мергежил болгаш таалаалдың дыгыжы кулактары херек...».

И.А. Крылов.

Василий Николаевич Доңгак 1953 чылдың январь 26-да Улуг-Хем кожууннун Шагаан-Арыг хоорайга тудугжу өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Хөгжүмчү оруун 1964 чылда Шагаан-Арыгның хөгжүм школазының баян класындан эгелээн. Ооң баштайгы башкызы Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, композитор Солаан Кыргысович Базыр-оол. Оолдун хөгжүмге ынакшылын бедик арга-дуржулга-лыг, кайгамчык салым-чаяан-ныг башкы оттуруп, хөгжүмнүн далай дег делгеминче оруун изеп берген. Ооң түңнелинде Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезинге 1970–1974 чылдарда Москва чурттуг башкы Владимир Николаевич Швецовтун баян класынга ортумак, 1979–1983 чылдарда Чөөн Сибиринің күрүнениң культура институтунга профессор Александр Александрович Прибыловтун баян класынга дээди эртемни чедип алган. В.Н. Доңгак дээди чергениң баян башкызы.

Кызылдың уран чүүл училищезин дооскан соонда, Тес-Хем районнун Самагалдайның уран чүүл школазынга баян башкылап, ол-ла школага директорлап, институт дооскан соонда, Тес-Хем районнун күүседикчи комитетиниң

культура килдизин эргелекчилеп чораан. Ажилдап турган үезинде хөгжүм школазынга чурулганың, үрер хөгжүмнүн, танцы-самның чаа класстарын база районнун Культура бажыңыга чурукчулар мастерскаязын, танцы-самның Угулзалар аттыг ансамбльди ажиткан.

Башкы ажылындан аңгыда, В.Н. Доңгак районнун уран чүүлун удуртуп турда, республика чергелиг янзы-бүрү көрүлделериниң аңгы-аңгы хевирлеринге Тес-Хем район он ажыг чылдарның дургузунда бирги черни ээлеп, уран чүүл талазы-биле республикага көскүлөң апарган.

В.Н. Доңгак 1984 чылдан эгелеп Кызылдың 2, 9 дугаар школаларынга хөгжүм кичээлдерин эртирип, бичии уругларның «Радость» ансамблыге концертмейстерлеп база Тыва АССР-ниң профэвилелдер чөвүлелиниң «Хүреш» спортчу агитбригадазының кежигүнү чораан.

1992 чылдан бээр Кызылдың уран чүүл колледжинге баян башкылап, танцы салбырынга концертмейстерлеп, училищениң чонга билдингир баянистер квинтединиң кежигүнү чораан. 2005 чылдан бээр Тыва Республиканың Композиторлар эвилелиниң кежигүнү.

«Тыва танцылар, тыва композиторларның төрөөн черивистиң дугайында ырылары», «Уран чараш тыва хээлер», «Баян класынга,

ансамблыга, баянга аялгаларны шын ойнаары» деп методиктиг программаларны В.Н. Доңгак бижээн.

Дөртөн ажыг баянистерни В.Н. Доңгак белеткеп өөреткеш, доостуруп үндүргөн. Олар республиканың аңгы-аңгы булуңнарында школаларда баян башкылап, хөгжүм башкылап, концертмейстерлеп, көдээ клубтарда методистеп ажилдап чоруурлар.

Василий Николаевич ийи кыстың, бир оолдун аказы, оларның хөй уруг-дарының ынак кырган-ачазы.

Хөй чылдарда үрөтүңнелдиг ажилдааны дээш 1997 чылда Василий Николаевич Доңгакка «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы», 2008 чылда «Россия Федерациязының ортумак өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы» деп бедик аттарны тывыскан. Ол ышкаш Василий Николаевич аңгы-аңгы чергениң юбилейлиг медальдарның эдилекчизи.

/ Николай БЯКОВ, ТР-ниң чогаалчылар болгаш Композиторлар эвилелдериниң кежигүнү.

Манчүрээмниң аялгазы

Сөзү, аялгазы Александр ООРЖАКТЫ.

Ырда кирген Манчүректің
Ылап-ла шын үнү чараш.
Ынак эжин сагынган дег,
Ыаңгылыг бадыргылаар.

Чашкы шаамның ынак хеми
Сагыжымда ол-ла хевээр.
Чайның изиг хүннеринде
Чана бергеш, эштиксээм кээр.

Чанын орта чеде бергеш,
Чассып, ойнап тургулаар мен.
Чараш сайын чыып алгаш,
Чаптап суйбап ора-даа мен.

Манчүрээмниң өпей ырын
Мага ханып дыңнап өстүм.
Малын малдаан эрес кысты
Мактап ырлап чыдар хемим.

/ Александр ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну, журналист.

3800 өг-бүле социал керээни чарып болур

ТР-нің Күш-ажыл бол-
гаш социал политика
яамызының медеглээни-
биле алырга, чаа үнген
чылдың февраль 1-ден
эгелеп социал керээ про-
граммазынга киржир
күзелдиглерниң документи-
лерин хүлээп эгелей берген.
2023 чылда Тываның 3,8
муң чурттакчызы социал
керээни чарып, күрүне дет-
кимчезин ап болур.

Социал керээ дөрт
угланышкынныг.
Бирээде, ажил
чок хамаатыларны ажилга
тургузары. Ийиде, хууда
сайгарлыкчы чорук азы бодун
боду ажилга хаара тудары.
Бо угланышкын-биле социал
керээ программазынга кириш-
кен хамаатылар күрүнөден
350 муң рубль деткимчени

алыр. Үште, хууда дузалал
ажыл-агыы эгелээр дээн
хамаатыларга 200 муң рубль
деткимче бээр. Дөрт дугаар
угланышкынга берге бай-
далга таварышкан өг-бүлелер
хамааржыр. Чижээлээрге,
электри чыры, изиг-соок суг
дээн ышкаш телевирилдеринге
күш четпейн барганда, уругла-
рын школаже кииреринге бе-
леткеп чадай бергенде, идик-
хөп, аш-чем, хөмүр-ыаш
дээш оон-даа өске амыдыраа-
рынга чугула херек чүүлдер
садарынга дузалажыры.

Бо чылын 1200 хамаатыны
ажылга тургузар. 1050 киж
бодун боду ажилга хаара
тудуп эгелээр ужурулуг. 730
өг-бүле дузалал ажил-агы-
йын эгелээр. Берге байдалга
таварышкан 900 өг-бүле-биле
социал керээни чарар.

Социал керээниң баштай-

гы үш угланышкынының би-
рээзи-биле күрүнөден детким-
че алыр дизе, киир бижидил-
гелиг, чурттап турар чериниң
Чонну ажилга хаара тудар
төвүнге чеде бергеш, чогу-
ур документилен дужаар.
Эң-не сөөлгү угланышкынга
киржирде, тус черлерде өг-
бүлелерге болгаш уругларга
дуза кадар социал төптерни
таварыштыр алыр.

Эрткен 2022 чылда Тывага
8 муң хире хамааты социал
керээ программазынга киржир
дээш документилен дужаа-
ган болза, 4073 хамааты дет-
кимчени алган. 1624 кижини
керээ езугаар ажилга тургус-
кан, а 1221 хамааты хууда
сайгарлыкчылар апарган. 706
өг-бүле дузалал ажил-агы-
йын ажыдып алган. 623 берге
байдалга таварышкан өг-бүле
күрүне деткимчезин алган.

/ Айдың ОНДАР.

Таңдының кадрлар төвүнде

Таңды кожунунуң Чонну
ажылга хаара тудар төвү
амгы үени-биле чаарттын-
ган оран-савалыг.

Эрткен чылдың де-
кабрь 29-та байыр-
лыг ёзу-биле ажит-
тынган кадрлар төвү чартык ай
дургузунда 114 кижини хүлээп
алган.

Чурагайлыг технологиялар-
биле дериттинген, чаа эт-сеп-
биле шиметтинген кадрлар
төвүнге ажил берикчилери-
даа, ажил чок хамаатылар-даа
сонуургап кээп турар.

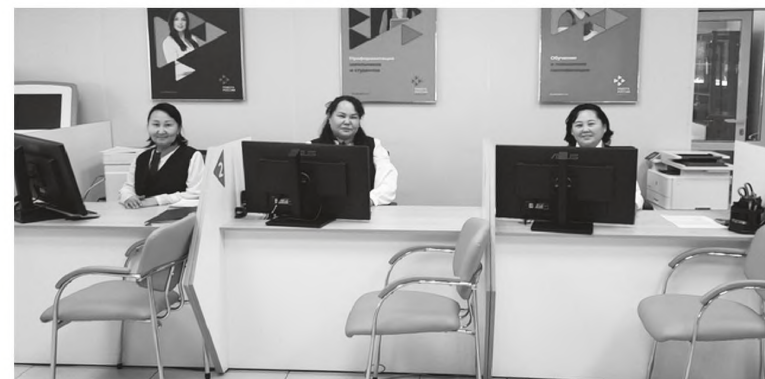
Интернеди доктаамал
ажылдап турар болгаш, улус
аңаа чедип келгеш, «Рос-
сияда ажил» деп порталга
боттарының билдиришкенин
киргеш, тааржыр ажилдарны
оон көрүп ап турарлар. Кадр-
лар төвүнде бичии уруглар
булунун кылып каан. Чаш уруг-
лары аңаа ойнап-хөглөп турар
аразында, авалары күрүнениң
ачы-дуза хандырылгаларының

ажыктыг медээлерин айтырып,
билип ап болур.

«Оон мурнунда Чонну
ажылга хаара тудар төпке
чүглө калькулятор-биле ажил-
дап турган бис. Калькулятор
безин ажилдакчы бүрүзүнге
турбаан чүве болгай. Ам
магалыг-дыр, ажилдакчы-
ларга-даа, келген улуска-даа
эптиг, таарымчалыг байдалды
тургузуп берген» — деп, Елиза-
вета Куулар, кожунунуң Чонну
ажылга хаара тудар төвүнүң
баштайгы директору сактып
чугаалаан. Ажилдаар чериниң
иштин-даа, даштын-даа септеп
кылып бергенинге, ажилдакчы-
лар өөрүп, бедик тура-соруктуг
ажылдап кирипкеннер.

Ажилдавайн турар киж-
лерге ажил тып бээри, социал
керээ-биле хуу сайгарлыкчы
ажылды ажыдып алырынга
дузалаары — кадрлар төвүнүң
чедишкенин ажилының
түңнели.

/ Р. ДЕМЧИК.

Кичээнгейде – улуг назылыг өгбелер

Республиканың социал ажилдакчылары биле
эмчилерниң каттышкан мобильдиг бригадала-
ры кожун бүрүзүнде ажилдап турар.

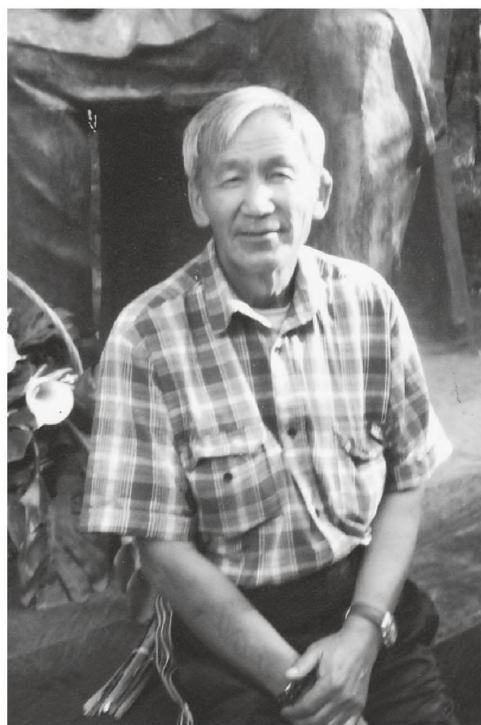
Олар 2022 чылда 1536 кижиге боттут
дузаны чедирген. Чедери берге ырак
суурларда чурттап турар 65 хардан өрү
назылыг улустуң одаар ыаш-дажының, аш-
чемин, идик-хөвиниң хандырылгазын четчелеп
көрбүшаан, кадыының байдалын шинчилеп
турар. Чижээ, Эрзин кожунунуң мобильдиг бри-
гадазы Нарын суурда бажыңында аарып чыдар
сес кижиге эмчиниң доктаамал хайгааралы херек
дээрзин билер. Бажыңындан үнүп болбас аарыг
улуска барып чедип, анализтерин ап, кадык бай-
далын шинчилээн.

«Улуг салгал» деп федералдыг төлевилелдин,
«Демография» национал төлевилелдин шугуму-
биле мобильдиг бригадалар 2023 чылда ажылын
уламчылаар.

| ЧАРЛАЛ. РЕКЛАМА |

Эргим киживис дугайында

Бистиң эргим, хүндүлүг акывыс **Дугар-Сюрюн
Очур-оолович Ооржак** 2022 чылдың декабрь
19-та аарааш, чырык өртемчейден чарлып чорут-
кан. Акывыс Дугар-Сюрюн Очур-оолович Кызылдың
дугаары 2 школазын дооскаш, уран чүүл училище-
зинге 2 чыл өөрөнгөш, улаштыр Киргизияның Фрунзе
хоорайга чурук черин дооскан. Ону дооскан соонда,
Кызылдың Виктор Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-
шии театрынга кол чурукчу болуп ажилдап чораан.
Сөөлүндө эртемден Монгуш Бора-Хооевич Кенин-
Лопсан-биле Кызылга хамнар ниитилели «Дүңгүрнү»
ажытканнар.

2023 чылда «Дүңгүр» хамнар ниитилели тургус-
тунганындан бээр 30 чыл оюн демдеглээр. Акывыс
ону эрттирер бодап турган, четтикпейн барган. Дугар-
Сюрюн Очур-оолович ажылының аайы-биле Америк-
кадан эгелээш, дыка хөй чурттарны кезип каапкан.
Чижээ: Швейцария, Австрия, Франция, Германия,
Бельгия, Италия, Чехия, Румыния, Болгария, Кыдат,
Мексика.

Улуг-биче чонга ачы-буянын чедирип чораан акы-
выска «Тыва Республиканың культуразының алдар-
лыг ажилдакчызы» деп атты тывыскаан. Өөнүң ишти
Серпеаа Дарбан-Хааевна база «Тыва Республиканың
алдарлыг артизи» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи.

/ Дуңмазы Олчатмаа Очур-ооловнадан.

ПРОДАЁТСЯ

коттедж с центральным отоплением в центре с. Бай-Хаак
за 4800 т.р. Общая площадь 103 кв.м, жилая — 57 кв.м.
Имеются пристройки, огород, плодоносящий сад. Земля в
собственности, 11 соток.

Звонить по телефону 8-901-017-06-52. Торг уместен.

Риелторам и посредникам — просьба не беспокоить.

РЕКЛАМА

Музыкальная передача

“От всей души”

ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

ПОЗДРАВЛЕНИЯ ПРИНИМАЮТСЯ
НА РУССКОМ И
ТУВИНСКОМ ЯЗЫКАХ

3500
руб.

– 1 песня

– 6 фото

– до 70 слов

ПО АДРЕСУ:
г.Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб. 309
tyvamedia@bk.ru
8(394-22) 2-18-10, 8-923-267-0749

*Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб.

РЕКЛАМА

«Шагаа – 2023» байырлалының хемчеглер планы

ЯНВАРЬ – ФЕВРАЛЬ

Январь 16-дан февраль 15-ке чедир – Тываның өөредилге албан черлеринге II-ги республика чергелиг үлегер домактар мөөрейи «Мерген сөс дамчыштыр айыыл чок чорук».

ЯНВАРЬ – ФЕВРАЛЬ

Январь 21-ден февраль 21-ге чедир – өөредилге черлеринге «Шагааның бүдүү айы» деп хемчеглер айы.

ФЕВРАЛЬ – МАРТ

Февраль 2-ден март 27-ге чедир – Алдан-Маадыр аттыг Национал музейге «XX – XXI чүс чылдарга тыва ниитилелде уруглар делегейи» (ёзу-чаңчылдар, сагылгалар) деп аттыг Башкының болгаш дагдыныкчының чылынга тураскааткан делгелге.

ФЕВРАЛЬ 10

Февраль 10–11 хуннеринде – Улусчу чогаадылга бажыңыга «Шагаа белээ» деп ус-шеверлерниң делгелге-ярмарказы.

ФЕВРАЛЬ 13

Февраль 13–19 хуннеринде – 10.00, 13.00 болгаш 15.00 шактарда Тываның ойнаар-кыстар театрынга «Шагаам чараш чаңчылдары» деп театржыткан көргүзүглер;

17.00 – Улусчу чогаадылга бажыңыга ус-шевер дизайнерлер аразынга тыва национал хеп даараарынга «Шагаа хээзи» мөөрей;

Февраль 13–17 хуннеринде – Кызылдың уран чүүл колледжизиниң концерт залынга ортумак өөредилге черлериниң сургуулдарының аразынга «Аныяктар национал чаңчылдарның копка оруу-биле» деп аттыг аныяктар фестивалы;

Февраль 13–18 хуннеринде – Тыва үндезин культура төвүнге сургуулдарга болгаш школаларга «Шагаада сагыыр ёзу-чаңчылдар болгаш ужурлар» культура программы;

Февраль 13–20 хуннеринде –

«Шагаа – ыдыктыг байырлал», «Шагаавыстың мөөрейлери», «Шагаа байырлалының чаңчылдары», «Чаа чыл – Шагаа» өөредилге черлеринге класс шактары;

Февраль 13–27 хуннеринде –

«Мээң ынак тыва хевим» социал четкилерге фото-чурук мөөрейи.

ФЕВРАЛЬ 14

Февраль 14-те (чагыр ёзу-гаар) – Алдан-Маадыр аттыг Национал музейниң өөнге М.Б. Кенин-Лопсанның «Тыва чаңчылдар болгаш ужурлар» болгаш В.К. Даржааның «Тыва аът», «Тыва эр кижиниң чаңчыл болган ажил-ижи» деп номнарынга болгаш тыва тоолдарга үндезилээн музейжиткен делгелге.

ФЕВРАЛЬ 18

13.00 – «Сүбедей» спорт өргээзинге назы-хар аайы-биле 5 аңгы бөлүккө, 2007–2016 чылдарда төрүттүнген оолдар аразынга республика чергелиг национал хүреш маргылдаазы.

ФЕВРАЛЬ 19

11.00 – «Гроссмейстер» шыдыраа клувунга эр болгаш херээжен шыдыраачылар аразынга республика чергелиг «Хөл-шыдыраазының» маргылдаазы;

13.00 – «Сүбедей» өргээзинге 18 харга чедир мөгелер аразынга республика чергелиг хүреш маргылдаазы (2005–2007);

16.00 – «Сүбедей» өргээзинге ТР-ниң кубогу дээш коллективтер болгаш кожууннарның чыынды командалар аразынга хана «Хүрежи»;

18.00 – 20.00 – «Цеченлинг», «Дамба Брайбулинг», «Ганден Чойпелинг», «Даши Панделинг» хүрээлеринге «Дугжууба» (Сор ёзулалы).

ФЕВРАЛЬ 20

16.00 – 20.00 – Тыва үндезин куль-

тура төвүнге Шагаа бүдүүзүнде ТР-ниң алдарлыг артизи Айдаш Барыңмаа «Тоол кежээзи: Хунан-Кара» деп тоолду ыдар;

22.00 – 05.00 – Улусчу чогаадылга бажыңыга, «Буян-Бадырғы» аалчылар бажыңыга, «Найысылал» культуура төвүнге, «Ганден Чойпелинг», «Дамба Брайбулинг», «Даши Панделинг», «Цеченлинг» хүрээлеринге Камбы-лама эргелелиниң лама башкыларының мөргүлү;

«Шагаа байырлалының ужурларынче болгаш чаңчылдарынче аян-чорук» деп аттыг өөреникчилер аразынга Чаа чыл телекөвүрүүнүң II-ги чадазы.

ФЕВРАЛЬ 21

06.00 – Дөгээ даанга, Кадарчы тураскаалынга, ТР-ниң культура болгаш дыштанылга парыгынга, «Ганден Чойпелинг», «Дамба Брайбулинг», «Даши Панделинг», «Цеченлинг» хүрээлеринге саң салыр ёзулал;

10.00 – Арат шөлүнге «Шагаа-биле, Курай! Курай!» деп театржыткан көргүзүг;

11.00 – 16.00 – Тыва үндезин

культура төвүнге «Шаг чаагай ...» деп национал оюннар болгаш байырлал оюн-тоглаазы;

12.00 – Арат шөлүнге «Тевек», «Аът шалбааары»; «Даш көдүрери», «Аргамчы тыртары» болгаш өске-даа оюн-тоглаалыг программа;

15.00 – аныяктар өргээзинге «Саяннар» театрының байырлал оюн-тоглаазы;

15.00 – В.Ш. Көк-оол аттыг Национал театрга «Шаг чаазының саңы» деп аттыг байырлал оюн-тоглаазы.

ФЕВРАЛЬ 22

13.00 – «Сүбедей» өргээзинге күштүг-шыырак мөгелер аразынга республика чергелиг «Хүреш» маргылдаазы;

14.00 – В.М. Халилов аттыг күрүне филармониязы биле «Саяннар» ансамблиниң хоочуннар төвүнүң каттышкан концерти (Филармония).

ФЕВРАЛЬ 24

11.00 – Национал парктың доштуг шөлчүгөжинге «Тыва ча адар оюн: баг адар хевиринге» республика чергелиг ча адарынга маргылдаа.

Тыва тонуусту шын даарап кедээлиңер

Тыва чоннуң шаг-төөгүден бээр кедип чораан тыва хевивистиң дугайында сеткилим аарып, чет-пес талаларыңа сагыжым таарышпайн турарын маңаа бижип көрейин.

Тыва тонуусту шын эвес өскерттир быжып эгелээрге, кижини кайгаар, эпчок апаар чүве-дир. Бистиң тыва тонуус-биле демей тонну моол чон кедип чоруур. Ук чон мода сүрүп, амгы үени-биле даараар дээш, ол тоннуң хевирин өскертпейн, болуп турар, чүгле имчил-гезин чараштап калбак, чинге кылаң пөстөр-биле даарап, чода дужундан чарык кылып, чеңин, моюндуруун каастап, өөктерин өскертпип көвей кылдыр даарап турар. Бистиң тыва тонну

мода-дыр дээш чогаадырда, тоннуң оң талакы улуг хойнун чок кылдыр кезип октап даарап турар. Ол дээрже, мен көөрүмге, шеф-поварларның хевинге демей апарган-даа ышкаш дыка эпчок. Бодувустун төрөөн дылывыс тыва дыл-биле демей болуп ужурлуг. Ынчангаш тыва тонуусту таптыг шын быжып, даарап өөрөнмөс болзувусса, тыва чараш тонуусту кайда-даа чок кылдыр чидирип ап болуп бис. Оода-ла тыва тонуусту чалгааравайн, чиигин бодап чогаатпайн, шын быжып көрээли. Мен силерни быжыкчыларны бактавайн тур мен, харын деткип, чүгле чараш национал тонуустун хевирин чидирбейн, өскертпейн көрүңер.

Оон аңгыда, тыва тоннуң моюндуруунда өөктерни моюндуруктун

бодунга кадаар, улуг хойнунуң колдук адаанга өөктээр шилбизи турар, а колдуктан куду үш сантиметр хире черге колдуктун өөктээр чери келир, куду турбас ужурлуг. Улуг хойнунуң эдээ чамдык тоннарда куду, узун кылдыр быжып, өөктээр чери кудулап, астыя берген болуп турар. Ол чараш эвес. Ынчангаш мен, кырган өгбө, чамдык четпес талаларга таарышпайн, сүмелеп бижидим.

Тыва тоннуң даараар, быжар хевирлери янзы-бүрү, онзагай, нарын болуп. Кышкы тыва тонну хой, хураган кежи болгаш өске-даа аң кештери-биле даарап болуп. Ону даараар, быжарда, пезүн быжып алгаш, кеш чыпшыр даараар черинге «хажылга» деп адаар дескиндир пестү тудуп даараар. Ол пестүн калбаа 9–10 хире сантиметр

пес болуп. Пестү иштики талазынга чыпшыр хаарып, илиир-биле базар. Тоннуң даштыкы талазы турум, дорт апарган болуп, оон даштыкы эдектерин дескиндир шыйып алып (чугажак саваң-биле шыйып алып). Оон хөрөктен эдек дургаар хавап даараар, чараш болзун дээш ийи кылдыр даарап болуп. Кыдыын чараш пөстөр-биле имчип турар. Шагда колдуунда-ла кызыл, сарыг, ногаан пөстөрни чинге кылдыр имчиир турган. Бичии чаш уругларга чучак тонну анай кежи-биле даараар турган. Тыва национал тонуусту өскертпейн, ужур-дүрүмнү, чаңчыл-сагылгаларны сагып, аянын, чараш, көрүштүг кылдыр даарааш, кедип алгаш, кылаштап чоруур улусту көөрге безин, чараш, каракка чылыг, эргим, чоргаар болуп.

/ Валентина БЫЗАКАЙ,
пенсионер.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А. К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация технологи-
ялары болгаш массалыг коммуни-
кациялар адырынга хайгаарал та-
лазы-биле федералдыг албанның
Тыва Республика талазы-биле
эргелели «ШЫН» солунну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Херчилелдин дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бода-
лары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болуп. Айыт-
тыг саннары болгаш өске-даа
фактылары, дыңнадылары дээш
авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекиси:
хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы
6700 кезек

2023 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10